

GELUKKIG VERZEKERD MET AEGON

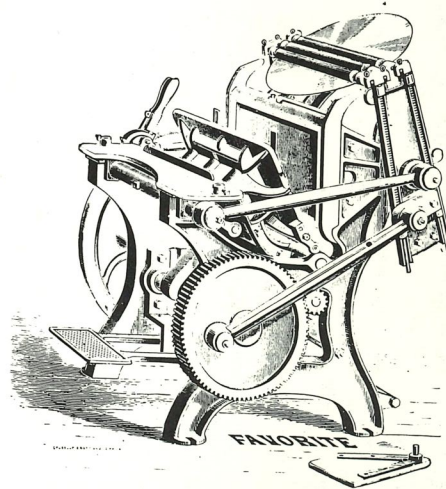
KOM, WE
MAKEN ER
EEN LEUKE
DAG VAN.

AEGON
verzekeringen

zo'n drukpers
vindt u nog bij ons,

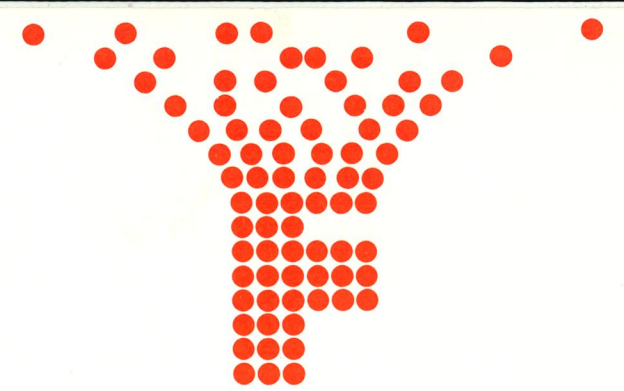
als museumstuk...

Wij zijn erg
blij met dat
oude drukpersje.
't Doet ons
terugdenken
aan die tijden,
van vakmanschap.
Dat vakmanschap hebben we nog, want ook
vandaag-de-dag besteden we alle aandacht aan
het werk, dat onze opdrachtgevers ons toevertrouwen.
De persen zien er nu anders uit...
Ons kwaliteitsgevoel is gebleven.

bv drukkerij g. j. van amerongen
nederlandse screendrukindustrie bv

amsterdamseweg 59 amersfoort
tel. 033-616349

*Tijdschrift voor verleden en heden
van Oost Utrecht.
Tevens officieel orgaan van
de Stichting Museum Flehite en
de Oudheidkundige Vereniging Flehite.
20e jaargang nr. 1/2, juli 1989*

Flehite

De Kamerbeek Groep

Gespecialiseerde bedrijven
op het gebied van
onroerende goederen,
verzekeringen, sparen,
beleggingen,
financieringen en
pensioenadviezen.
Ons Amersfoorts
advieshuis vindt u aan
de Bergstraat 9-11.
Vakmensen geven u
daar, door harmonieus
samen spel, een
optimaal advies.
Voor u een hele zorg
minder. Kunt u met
een gerust hart naar
Flehite gaan.
Misschien zien we elkaar
nog...

Flehite

Inhoud

Flehite óók in China	1
<i>C. A. van Kalveen</i> De patroonheilige van het voormalige kerkje van Oudleusden, en van de Heiligenberg	2
<i>L. van Hoorn-Koster</i> Veranderingen tussen Langegracht en Lieve Vrouwestraat	6
<i>Pauline van Bommel</i> Een warenhuis uit 1936	14
Boekbesprekingen	18
Kroniek	24

Redactie

drs. B. G. J. Elias, *hoofdredacteur*.
C. Broekhuyjsen, dr. J. A. Brongers,
dr. J. Hovy, drs. R. M. Kemperink,
mevr. A. Krekel-Aalberse,
drs. P. C. B. Maarschalkerweerd en
ir. P. Wassink.

Redactieadres,

abonnementen, advertenties
Museum Flehite, Breestraat 80,
3811 BL Amersfoort.
Telefoon: 033-619987.
Flehite verschijnt elk kwartaal.

Abonnementen

Leden Oudheidk. Vereniging Flehite: gratis.
Abonnementen: f25,-;
instellingen: f35,- per jaar.
Gironr. 437683 t.n.v. administrateur
tijdschrift Flehite, Amersfoort.

Museum Flehite

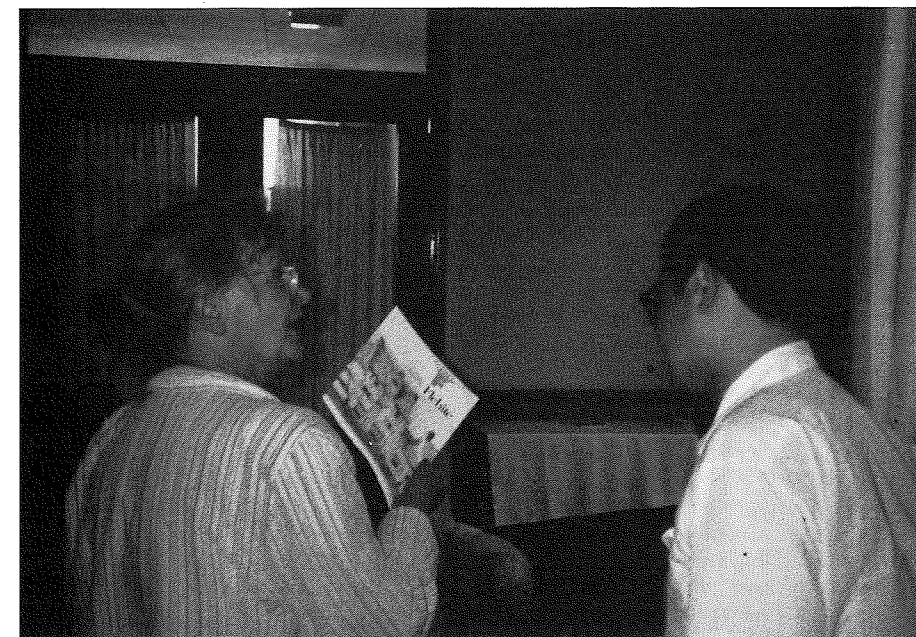
Westsingel 50, Amersfoort.
Telefoon: 033-619987.
Geopend 10-17 uur.
Zaterdag en zondag 14-17 uur.
Maandag gesloten.

Oudheidkundige Vereniging Flehite

Secretaris: mevr. A. Krekel-Aalberse
Van Hardenbroeklaan 19, 3831 CK Leusden
Lidmaatschap: f35,-.

ISSN 0165-960X

Flehite óók in China

Afgelopen zomer maakte ik met een aantal geschiedenisleraren een studiereis door China. Natuurlijk werd een bezoek gebracht aan het zgn. terracottaleger in XI'AN. Officieel heet het het grafcomplex van Qin Shi Huangdi, het dateert uit 247 voor Christus. Tussen 1974 en 1976 werd begonnen met de spectaculaire opgravingen en inmiddels zijn zo'n 7000 kleifiguren van officieren, soldaten, paarden en krijgswagens opgegraven.

Een zeer indrukwekkend geheel.

Na de bezichtiging (fotograferen in het complex is streng verboden) had onze groep een informatief gesprek met de staf en de leiding van de opgravingen – via een tolk uiteraard. Men vertelde ons technische bijzonderheden en stipte de vele problemen aan die zich voordoen. Er ligt nog voor jaren en jaren werk en de financiële problemen zijn niet gering. Na ons onderhoud waarbij we rijkelijk voorzien werden van thee bood ik de staf, namens onze groep, een boek aan en een nummer van *Flehite*. Daarbij vertelde ik iets over archeologisch onderzoek in Amersfoort en zei dat wij hier al geheel verrukt zijn van het vinden van een oude leren middeleeuwse schoen. Wel even iets anders dus dan de grandioze vondsten bij XI'AN...

Dit alles speelde zich af op een zeer warme middag in augustus 1988 en voortaan prijkt in de bibliotheek van het museum aldaar ook een nummer van *Flehite*! Op de foto is de aanbidding ervan te zien.

Tineke Perdeck-Schimmel

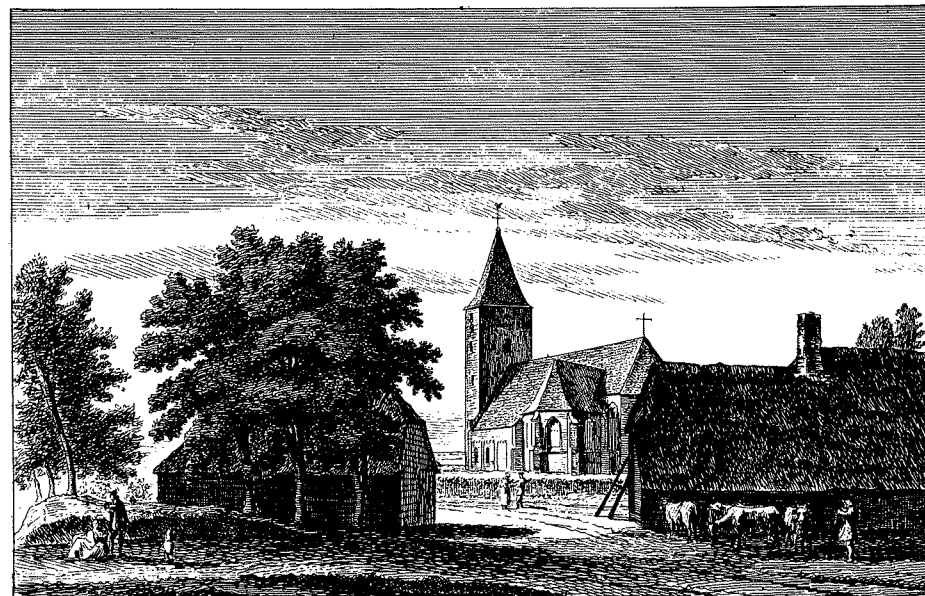
De patroonheilige van het voormalige kerkje van Oudleusden, en van de Heiligenberg

C. A. van Kalveen

Het torentje van Oudleusden wijst als vrome verkeerszuil en oudste markeringspunt van Eemland het langs alle kanten voortrazende snelverkeer op het besef van tijd en eeuwigheid. Bij het torentje stond nog in de vorige eeuw de parochiekerk van Leusden¹⁾, de oudste kerk in deze streken. Zij was in de middeleeuwen officieel de moederkerk van een groot aantal parochiekerken in Eem-, Gooi-, en Amstelland²⁾. Van de parochie Leusden is de Amersfoortse St. Joriskerk een rechtstreekse afspitsing³⁾. De parochiekerk van Leusden, die minstens van omstreeks het jaar 1000 dateerde, was en bleef in de middeleeuwen eigendom van de oeroude en zeer belangrijke Utrechtse Benedictijner St. Paulusabdij.

Al eeuwenlang menen historici, dat de kerkpatroon van Leusden aanvankelijk onbekend was, en dat de kerk later was toegewijd aan St. Anthonius abt. De geschiedkundigen schreven dat niet ten onrechte⁴⁾. Hun voorstelling van zaken gaat terug op het zeer betrouwbare en algemene kerkhistorische overzichtswerk van Van Heussen en Van Rhijn uit het begin van de 18de eeuw⁵⁾. Hun bron is in dit geval onbekend, en de vermeldingen in de middeleeuwse documenten betreffen uitsluitend de aanduiding: 'de kerk van Leusden'. In het Rijksarchief in Utrecht berusten echter in het archief van het Domkapittel vijf authentieke documenten uit het midden van de 16de eeuw, dus nog uit de roomse tijd. Daarin staat het patrocinium, de kerkpatroon, wel degelijk keer op keer met naam en toenaam vermeld⁶⁾. Het is de *St. Urbanuskerk* van Leusden, waarvan in de periode, omstreeks 1550-1561, Arnoldus van Loenen pastoor was⁷⁾. Als hij maar even de gelegenheid kreeg misbruikte hij de kerk van Leusden als handelsobject ten eigen bate. In 1550 waren in het oude en zeer belangrijke Utrechtse kapittel van Oudmunster interne competentieproblemen over de bediening van de St. Stefanusvicarie, waarvan het altaar in de crypte van de Oudmunsterkerk stond⁸⁾. Het ambt van vicaris, die in ruil voor een jaarlijkse financiële vergoeding bij voorbeeld een aantal missen moest lezen, van de eerste fundatie van die St. Stefanusvicarie was daardoor langdurig vacant. De kanunnik van het kapittel van Oudmunster die aan de beurt was om de benoeming te regelen⁹⁾, benoemde uiteindelijk Arnoldus van Loenen, pastoor van de St. Urbanuskerk te Leusden. Tot goed begrip: Arnoldus van Loenen bleef tevens

pastoor van Leusden, en had dus nu twee functies. Maar hij had dat vicariaat in de Utrechtse Oudmunsterkerk niet zomaar gekregen. Arnoldus van Loenen moest aan de kanunnik van Oudmunster aan wie hij zijn St. Stefanusvicariaat te danken had, beloven om diens vriendje, de klerk Luman Willemszoon, die een kleinzoon van de pastoor was¹⁰⁾, jaarlijks 12½ dukaten te zullen betalen uit de inkomsten van zijn St. Urbanuskerk te Leusden. Huiveringwekkend nepotisme, waarbij de ene wantoestand zich op de andere stapelde. Om een en ander ook kerkrechtelijk waterdicht te krijgen, wist de pastoor van Leusden zowel de pauselijke curie in Rome als de pauselijke nuntius aan het hof van Karel V in Brussel te

H. Spilman (1721-1784), de kerk van Leusden.

bewerken¹¹⁾. Zo was en bleef Arnoldus van Loenen naast pastoor van de St. Urbanuskerk te Leusden ook jarenlang vicaris van Oudmunster¹²⁾. In die functie probeerde hij zich aan zijn financiële verplichtingen te onttrekken¹³⁾. In 1560 voelde hij zich te oud en niet fit genoeg meer voor zijn pastoraat over de uitgestrekte parochie Leusden, die zich om Amersfoort heen uitstreekte, en waartoe dus bijvoorbeeld ook Hoogland behoorde. En in de parochie moest duidelijk iets veranderen. De pastoor was in zijn herderlijke plichten tekort geschoten. Hij was niet meer tegen zijn taak opgewassen, en hij beseftte zelf dat de onderhorigen van zijn parochie (dus ingezetenen van Leusden en Hoogland) een goede zieleherder nodig hadden¹⁴⁾. De wereldlijke overheid had al moeten ingrijpen, omdat zijn moreel overwicht verdwenen was. De overheid had bijvoorbeeld drinkgelagen te Leusden en Hoogland moeten verbieden op zondagen en feestdagen van de apostelen¹⁵⁾. Van Loenen wilde wel weg als pastoor van Leusden, maar dan moest er wel wat tegenover staan. Hij kwam overeen zijn pastoorsambt te ruilen met Johan van Amerongen Dirckszoon voor diens vica-

Een priester tijdens het opdragen van de mis.
Houtsnede, 16de eeuw.

rie-altaar van de apostelen Petrus en Paulus in de St. Joriskerk te Amersfoort. Het altaar stond aan de noordzijde (Groenmarktzijde) van de kerk onder het oude orgel¹⁶⁾. Deze vicarie-bediening werd dus beschouwd als een rustige manier om veel inkomsten te verkrijgen. Met beheer en bediening van deze Petrus en Paulusvicarie in de St. Joris was toen overigens ook iets fundamenteels mis. Genoemde vicaris Johan van Amerongen Dirckszoon had tevens het collatie(benoemings)recht en het patronaat in handen. Hij was dus de beheerder van zijn eigen vicarie, en had ook feitelijk de benoemingen in handen. Het enige formele voorbehoud was de goedkeuring van de pauselijke nuntius te Brussel¹⁷⁾. Noodzakelijk was natuurlijk wel, dat de Utrechtse Benedictijner St. Paulusabdij, die de eigenaresse van de kerk was, en het officiële benoemingsrecht van de pastoor van Leusden in handen had, het ermee eens was. Die St. Paulusabdij was overigens een klooster waar al eeuwenlang steeds opnieuw wantoestanden en misbruiken heersten. Dus de abt van St. Paulus zal niet vreemd hebben opgekeken, dat Johan van Amerongen Dirckszoon bij zijn verzoek om benoeming in Leusden ook nog iets meer doordrukte. Verpachtingen van het kerkegoed van Leusden (grond, renten) vond hij niet nodig te noteren, en een kerkelijke boekhouding

en jaarrekening al evenmin¹⁸⁾. Kortom, zonder blikken of blozen stelde Johan van Amerongen Dirckszoon als nieuwbenoemde pastoor de weg naar malversaties ten nadele van de kerk van Leusden en ten voordele van zichzelf wijd open. Hij bleef uiteraard tevens collator en beheerder van de Petrus en Paulusvicarie in de Amersfoortse St. Joriskerk. Met dien verstande echter, Arnoldus van Loenen wilde dat zijn natuurlijke zoon Willem en kleinzoon Luman na zijn dood betrokken zouden worden bij de opvolgingsregeling in het vicarisambt van de St. Joriskerk. Deze onrechtmatigheid zou het collatie- en beheerdersambt van Johan van Amerongen Dirckszoon zelf aantasten. Die eis werd dus ingetrokken. De oude regeling uit 1550, dat de pastoor van Leusden aan zijn kleinzoon Luman Willemszoon de inmiddels tot 15 dukaten per jaar opgevoerde som moest betalen, maakte Johan van Amerongen Dirckszoon ook ongedaan. Ook al betrof het een vriend, dat geld hield hij als pastoor van Leusden toch liever zelf in handen. De jaarlijkse uitkering van 25 gulden uit de kerk van Leusden aan een zekere Rodolf Straetman bleef gehandhaafd, maar Arnoldus van Loenen moest dit bedrag steeds vergoeden aan Johan van Amerongen. Bij de totstandkoming van de hier besproken regeling van de ruil van het pastoorsambt van Leusden en de Petrus en Paulusvicarie in de St. Joriskerk, fungeerden onder meer de natuurlijke zoon en kleinzoon Luman als gemachtigden van Arnoldus van Loenen. Zijn overeenkomst met Johan van Amerongen dateerde van december 1560. Beide betrokkenen stelden in 1561 via de Utrechtse domsecretaris kanunnik Thomas Persoels, een zeer bekwaam notaris, en via gemachtigden (procuratores) alles in het werk om de ontworpen regeling bij de kerkelijke instanties juridisch af te handelen. In allerlei akten vindt men dan steeds weer de vermelding van de St. Urbanuskerk van Leusden. En zo trad de procedure in werking. De abt van de St. Paulusabdij werd benaderd om Johan van Amerongen Dirckszoon tot pastoor van Leusden te benoemen¹⁹⁾. Deze liet zich via zijn gemachtigden, onder wie de aftredende pastoor Arnoldus van Loenen zelf, de

verpachting, het beheer, en de administratie met de rechtstitels van de kerk van Leusden overdragen. En ook de eis van officiële boekhouding en rekening en verantwoording verviel²⁰⁾. Van Amerongen kon zelf de afstand van zijn vicarisambt van het St. Petrus en Paulusaltaar van de St. Joriskerk regelen²¹⁾. En Arnoldus van Loenen wees in januari 1561 gemachtigden aan om de Amersfoortse vicarie in bezit te nemen²²⁾. Maar zoals bekend: 'De mens wikt, God beschikt'. Al in juli 1561 is Arnoldus van Loenen overleden²³⁾. Johan van Amerongen had in deze religieus-financiële transactie aan het langste eind getrokken. Hij was in ieder geval pastoor van Leusden geworden en met de Amersfoortse vicarie kon hij al weer handelen naar welgevallen.

De vele voorbereidende documenten over deze ingewikkelde kerkelijke ambtsruil, en het feit dat deze bijeen bewaard zijn gebleven door de dood van een van deze beide betrokkenen, hebben ons dus de naam van de St. Urbanuskerk van Leusden min of meer bij toeval overgeleverd. Dat is uitzonderlijk. Het is namelijk opvallend, dat in middeleeuwse documenten betreffende kerken en kloosters in veel gevallen de naam van de kerkpatroon of kloosterheilige ontbreekt. En daarbij gaat het niet alleen om dorpskerken. Zelfs de Nieuwe kerk van Delft heet inderdaad 'nova ecclesia'²⁴⁾, en er is ingewikkeld onderzoek voor nodig of het nou een O.L. Vrouwe- of een St. Ursulakerk was. In de middeleeuwen werd er veel minder belang aan gehecht, en zat er ook veel minder ratio achter, dat patrocinium-onderzoekers en naamkundigen ons soms willen doen geloven. Het gevolg is wel, dat een patroonheilige soms moeilijk terug te vinden is, om van de oorsprong, en de reden van een bepaalde patroonheilige maar te zwijgen. Men moet dan oppassen niet tot conclusies te komen die volledig in strijd zijn met de traditie. Wat betreft de St. Urbanuskerk van Leusden is dit niet het geval. De gesignaleerde patroonheilige St. Anthonius is verder nergens in documenten te vinden, en duikt pas op sinds de 18de eeuw. Wat betreft het patrocinium van de St. Urba-

nuskerk is er dus geen traditie, maar is er wel het overtuigende bewijs.

Het tegendeel is het geval met het onduidelijke patrocinium, maar de duidelijke traditie betreffende de vroeg-11de eeuwse Benedictijner abdij van Hohorst of Heiligenberg. Deze stichting van bisschop Ansfried²⁵) werd al voor het midden van de 11de eeuw naar Utrecht overgeplaatst, en werd daar later bekend onder de naam 'St. Paulusabdij'. Op de Heiligenberg zelf werd de stichting voortgezet als Benedictijner proosdij met kapel. In het hiervóór geciteerde boek van Monna over een aantal patrocinia, wordt vragenderwijs de stelling uitgewerkt, of de Heiligenberg van meet af aan niet toegewijd kan zijn geweest aan St. Michaël²⁶). Traditioneel sprak men echter bijvoorbeeld al na 1500, en zeker in de 18de en 19de eeuw over Marienberg, of Maria-berg²⁷). Bovendien overheerste in het gehele leven en streven van bisschop Ansfried juist de Maria-devotie²⁸). Laat men verder vermeldingen in een register uit het archief van de St. Paulusabdij betreffende kerkwijding toegewijd aan Maria, en andere bijzondere vermeldingen van Maria feesten in de 15de eeuw voor wat ze zijn – het zijn wel duidelijke aanwijzingen, maar nog geen bewijs²⁹) – veel overtuigender ligt het met een ander document. Zeker is namelijk, dat omstreeks 1433 in dat authentieke document de Hohorst of Heiligenberg inderdaad *Marienberg* wordt genoemd³⁰).

De oudste oorkonde van de Heiligenberg als Benedictijner abdij is de schenkings- en stichtingsakte van 1006, uitgevaardigd door bisschop Ansfried. Ook in deze oudste oorkonde staat Maria als eerste patroonheilige (naast St. Maarten). Al is deze oorkonde volgens diplomatie onder de medievisten een vervalsing, het document is wel zéér oud en tussen de 11de en 13de eeuw opgesteld³¹). Bovendien zijn allerlei tekstelementen authentiek. Al met al wordt door deze oudste vermelding van het Maria-patrocinium, de waarschijnlijke juistheid ervan minstens gehandhaafd, zo niet versterkt. Het sluit aan bij alle voornoemde gegevens. Ook in de middeleeuwse kroniek van het St. Agnietenklooster staat bij de stichting van het klooster op

Maria, vervaardigd te Utrecht ca. 1515. Dit houten beeld werd in 1904 gevonden bij de restauratie van de kerk in Soest.

de Heiligenberg in 1006 Onze Lieve Vrouw als patrocinium³²). De hypothese van het St. Michaëlspatrocinium daarentegen is veel te geïsoleerd van de rest van onze kennis betreffende Heiligenberg om daar behoorlijk bij aan te sluiten³³). Conclusie. Het St. Urbanuspatrocinium van de kerk van Leusden is juridisch/historisch onweerlegbaar. De traditionele vermelding van St. Anthonius als patroon is dus fout. De traditie van het Onze Lieve Vrouwe-patrocinium van de Hohorst of Heiligenberg is door de vermelding omstreeks 1433 overtuigend bevestigd.

Noten

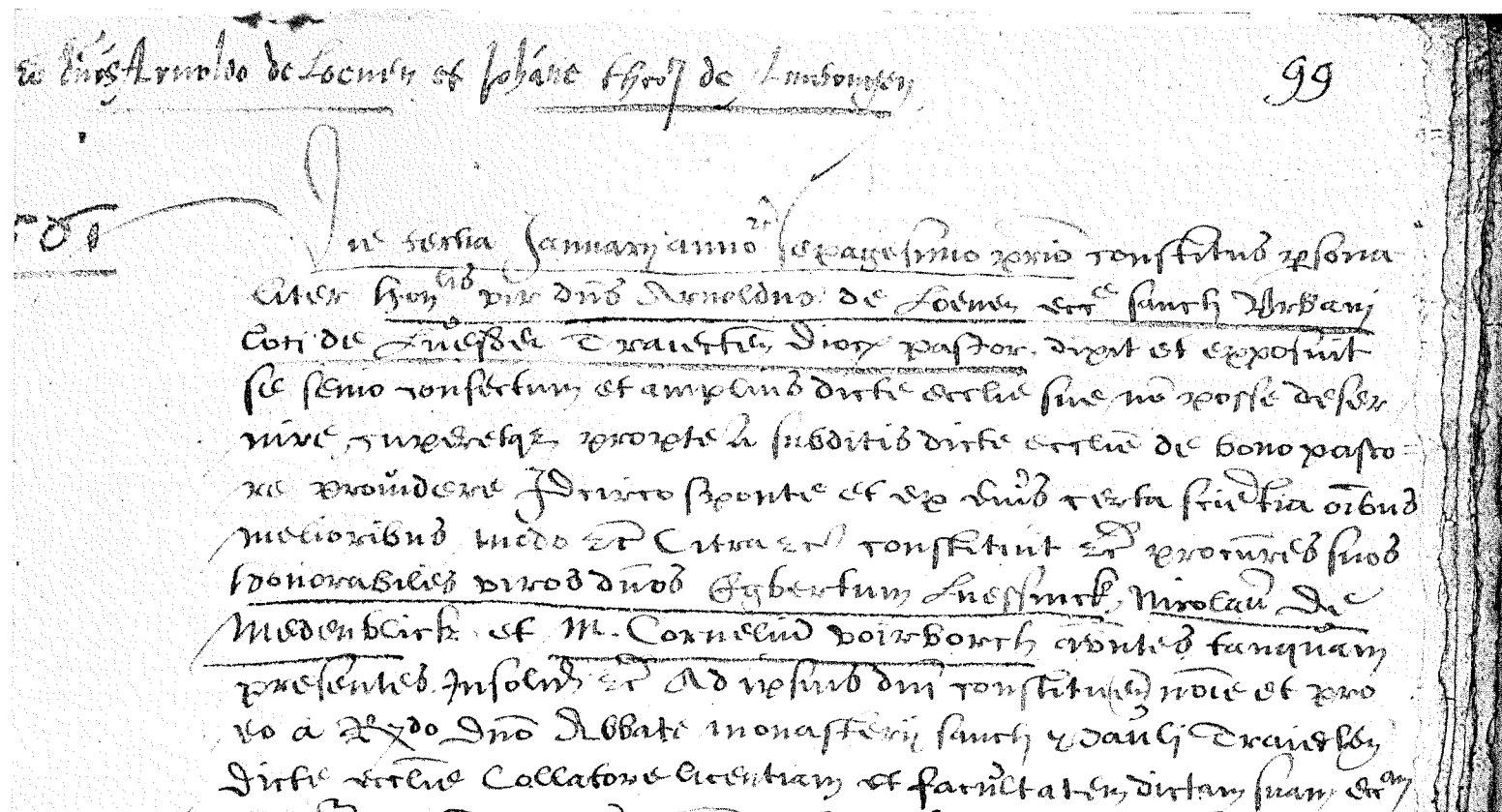
1. Voor algemene informatie zie J. Hovy, *Amersfoort in prent* (Zaltbommel 1987), 7-14. Afbraak kerk van Leusden in 1828.
2. Ecclesia mater van de noordelijke helft van het dekenaat Gooilandia. Lijst van de onderhorige parochiekerken in J. G. C. Joosting, en S. Muller Hz., *Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in de middeleeuwen deel I, Werken Oud-Vaderlandse Recht 2e reeks 8* ('s-Gravenhage 1906), 152.
3. Formeel was de parochie Amersfoort zeker al sinds het begin van de 13de eeuw van Leusden afgesplitst. Dat was een formele kerkrechtelijke scheiding. De stichting en ontwikkeling van onze St. Joriskerk is net als de eerste groei van de stad een zaak geweest van de bisschop en de Amersfoorters zelf, waar Leusden en de St. Paulusabdij niets mee te maken hadden. Naarmate Amersfoort groeide en bloeide, boetten Leusden en het enorme landerijencomplex van de St. Paulusabdij te Hoogland, Soest en Leusden aan belangrijke in.
4. Joosting en Muller, *Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak, deel 2 Werken Oud-Vaderlandse Recht, 2e reeks 17* ('s-Gravenhage 1915), 378-379. Hier staan het patrocinium van St. Anthonius abt en de kerkelijke verhoudingen ten aanzien van Leusden beschreven.
5. H. van Heussen en H. van Rhijn, *Historie ofte Beschrijving van 't Utrechtsche bisdom, deel II* (Leiden 1719), 113. Misschien transcriptiefout van een ons nu onbekend document.
6. Rijksarchief in Utrecht, Archief van het Domkapittel, nr. 3065-3, -4, en -10. Het zijn akten uit 1550, 1560 en 1561, opgesteld door notaris Thomas Persoels, vicaris en secretaris van het Utrechtse Domkapittel. Zijn notarismerk droeg als spreuk 'Deus dirigat, Thomas Persoels notarius scripsit'. Vertaling: Moge God (alles) bestieren, (wat) notaris Thomas Persoels heeft opgesteld (geschreven).
7. In bovengenoemde akten komt de omschrijving voor: Arnoldus (de) Loenen parrochialis ecclesie Sancti Urbani loci de Luesden, Traiectensis diocesis rector (of pastor); of varianten hiervan. Er wordt dus gesproken over Arnoldus van Loenen, pastoor van de parochiekerk van St. Urbanus te Leusden in het diocesis Utrecht.
8. De Oudmunster- of St. Salvatorkerk lag aan de Zuidzijde van het Domein.
9. Zo'n kanunnik heette een 'turnarius'.
10. Archief Domkapittel, nr. 3065-4, nr. 59, 1560. Hierin staan genoemd: 'Wilhelmum Arnoldi de Loenen' en 'Wilhelmus, Arnoldi de Loenen et Lumannus eius filius'.

11. Rijksarchief in Utrecht, Archief Domkapittel nr. 3065-3, 22 mei 1550, p. 2-4.
12. Hij komt dan ook voor in het *Necrologium vicariorum* (de memorielijsten van de overleden vicarissen) van Oudmunster. Rijksarchief in Utrecht, Archief Oudmunster, nr. 1998, fol. 7r. 25 januari en fol. 29v. 25 april.
13. Archief Oudmunster nr. 2319. Stukken betreffende verzuim van betalingen door Arnoldus van Loenen.
14. Archief Domkapittel nr. 3065-10. Akte van 3 januari 1561. 'Dominus Arnoldus (de) Loenen ecclesie Sancti Urbani loci de Luesden Traiectensis diocesis pastor dixit et exposuit se senio confectum et amplius dicte ecclesie sue non posse deservire, cuperetque propterea subditis dicte ecclesie de bono pastore providere'.
15. W. F. N. van Rootselaar, *Amersfoort 777-1580* (Amersfoort 1878) II, 365.
16. Gegevens over dit vicarie-altaar met bijbehorende goederen, ook wel genoemd naar de stichter 'Wendelmoet Schuermans-vicarie' in: Gemeentearchief Amersfoort, stadsarchief nr. 553, Cartularium van het St. Joriskapittel, fol. 29-30.

17. Archief Domkapittel nr. 3065-4, p. 59, 'Tractatus sive conceptus concordie', 20 dec. 1560.
18. Idem, nr. 3065-10, akte van 3 jan. 1561.
19. Idem, akte van 3 jan. 1561.
20. Idem, akte van 30 jan. 1561.
21. Domkapittel nr. 3065-4, p. 100, akte van 22 jan. 1561.
22. Idem, p. 109, akte van 30 jan. 1561.
23. Idem, p. 77, 19 juli 1561.
24. Zie bij voorbeeld Rijksarchief in Utrecht, Archief Domkapittel nr. 3754. Ook de Amersfoortse St. Joris heette al in de middeleeuwen bij herhaling 'de Grote kerk'.
25. Zie over hem het belangrijke en erudiete boek van A. D. A. Monna, *Zwerftocht met middeleeuwse heiligen* (Amsterdam 1988).
26. Idem, 84-91. Op grond van een vermelding van het feest van kerkwijding van Heiligenberg op de zondag vóór het feest van St. Michaël (29 september). Het is in feite in de betreffende heiligenkalender in een brevier van de St. Paulus abdij niet méér dan de gewone wijze van dateren zoals in de middeleeuwen altijd gebeurde. De vermelding sluit ook niet aan bij welk ander gegeven dan ook.

27. Zie b.v. W. F. N. van Rootselaar, *Amersfoort 777-1580* (Amersfoort 1878) I, 129.
28. Aan de hand van de overigens schaarse bronnen indertijd uitgewerkt door, J. A. F. Kronenburg, *Maria's heerlijkheid in Nederland, IV* (Amsterdam 1906), 23-25.
29. Rijksarchief in Utrecht, Archief St. Paulusabdij, oud nummer 387, ca. 1440, p. 159 over het schenken van wijn op een Maria-feestdag, etc., en passim.
30. Rijksarchief in Utrecht, Archief bisschoppen nr. 3-I, fol. 186r. 'Tusschen den abt van Sant Pouwel to Utrecht ende here Johan Taets praests *Sunt Marienberg*'. Het gaat hier om een overeenkomst tussen beiden, regelende de gang van zaken in de proosdij van Heiligenberg.
31. *Oorkondenboek Holland en Zeeland I*, ed. A. C. F. Koch, ('s-Gravenhage 1970) nr. 70, 18 november 1006.
32. 'Johan van Ingen: Geschiedenissen', e.d. J. H. P. Kemperink in: *Archief Aartsbisdom Utrecht*, dl. 74, 1957, p. 19.
33. Ook J. M. van Winter, 'Bisschop Bernold, afkomst en persoonlijkheid' in: *Utrecht van de Middeleeuwse kerk* (Zutphen 1988), volgt de hypothese van Monna, zij het kritisch.

Begin van een akte uit 1560 in het archief van het Domkapittel. Op de tweede regel wordt gesproken van Arnoldus van Loenen van de kerk van St. Urbanus.

Wat er verdween en wat er voor in de plaats verscheen

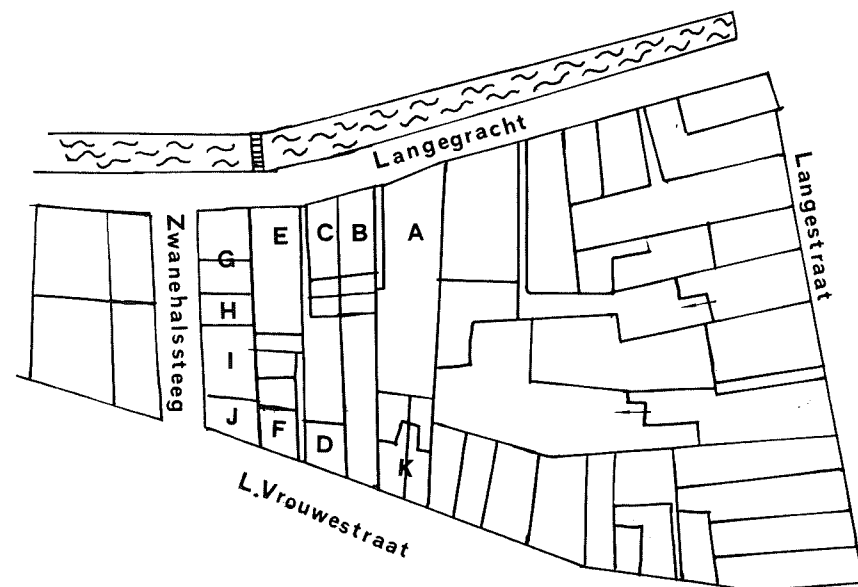
Veranderingen in het stadsbeeld tussen Langegracht en Lieve Vrouwestraat

L. van Hoorn-Koster

Nadat in 1984 de gereformeerde kerk tussen de Langegracht en Lieve Vrouwestraat te Amersfoort buiten gebruik was gesteld, werd deze leegstaande 'Gracht-kerk' in 1985 door jongeren gekraakt. Zij wensten dat er een ruimte voor jongeren-cultuur zou worden gevestigd. Na lang beraad besloot de gemeente de mogelijkheden hiervoor te onderzoeken, hetgeen uiteindelijk resulteerde in een plan waarbij de hoek tussen Langegracht, Zwanehalsteeg en Lieve Vrouwestraat wordt benut voor een combinatie van theater en twee blokken met een winkel-woonfunctie. Hierdoor is het stadsbeeld ter plaatse grondig veranderd, hetgeen de aanleiding werd de historie van hetgeen aldaar verdwenen is aan de vergetelheid te ontrukken. Teneinde voor de lezer de ligging der verschillende ter sprake komende panden zoveel mogelijk te verduidelijken is een tekening bijgevoegd die de situatie in het begin der 19de eeuw weergeeft.

Huis A - Br(eul) 297 - kad. sectie nr. E 446
Dit huis was in de eerste helft van de 17de eeuw eigendom van Rijck Jacobs van Santvoort, doelman en zijn vrouw Meynsgen van Diest¹). Het was een mooi ruim huis dat voor 12 gulden per jaar huisgeld was aangeslagen. Achter het huis lag een grote tuin die tot aan de Lieve Vrouwestraat doorliep. Op het einde hiervan stond nog een huisje dat verdeeld was in twee woningen (letter K). Aangezien de eigenaars zelf in de Doelen woonden zullen zij deze drie panden wel verhuurd hebben. Zij waren op 2 januari 1621 getrouwd. Uit dit huwelijk werden 5 kinderen geboren, waarvan 3 meisjes, genaamd Pertronella, Elisabeth en Jannetje nog ter sprake zullen komen. Na de dood van haar man zette Meynsgen het beheer over de Doelen nog enkele jaren voort, totdat in het jaar 1658 haar schoonzoon, Heyman van Middendorp, die met Jannetje getrouwd was, de nieuwe pachter werd. Meynsgen was de oudste dochter van Rijck van Diest en Petergen Ariaens van Tryest, die op 7 mei 1594 in het huwelijk getreden waren. Van hun 9 kinderen zijn 3 meisjes, Meynsgen,

Anna en Elisabeth in deze bijdrage van belang. Rijck van Diest, vleeshouwer van beroep, was van het jaar 1623 tot 1630 lid van de vroedschap, afwisselend als weesmeester, schepen, cameraar en burgemeester. Na het overlijden van zijn vrouw Petergen hetrouwde hij, waarschijnlijk te Amsterdam omstreeks juni 1631, met Theodora van Wely, de weduwe van Jacques L'Hermite. Deze Jacques L'Hermite was een zeer belangrijk man in de Oost- en Westindische Compagnie. Jarenlang verbleef hij in Oost-Indië waar hij de Compagnie in zijn functie van opperkoopman en president der loge te Bantam vertegenwoordigde. In het jaar 1611 werd hij benoemd tot Raad van Indië. Van hem is een verslag over één zijner reizen per zeilschip bewaard gebleven. In 1623 werd hij aangesteld als bevelhebber over een vloot van elf zeilschepen, bemand met 1700 opvarenden en uitgerust met 300 kanonnen, de zogenoemde Nassause vloot, met de opdracht de Spanjaarden te bestrijden op de wereldzeeën. Onder andere werd slag geleverd op de Grote Oceaan ter hoogte van Chili en Peru. Hij overleed tijdens deze reis op 2 juni 1624 op de rede van Callao de Lima (Peru). Het huwelijk van Rijck van Diest met Theodora van Wely, de weduwe van Jacques L'Hermite, bleek een verrassende invloed te hebben op zijn twee dochters Anna en Elisabeth. Zij werden in kennis gebracht met twee jongemannen uit Amsterdam, Jacques en Johannes L'Hermite. Het spreekwoord van een huwelijk komt een huwelijk bleek ook hier weer eens juist te zijn, want reeds op 13 december 1631 trad Anna van Diest in het huwelijk met Jacques L'Hermite. Zij kochten een huis in de Langestraat, genaamd 'De Drie Herynge' waartoe eveneens een klein huisje in de Nieuwstraat behoorde. Het grote pand is thans Langestraat nr. 91. Jacques L'Hermite was wijnkoper van beroep. Bovendien maakte hij vanaf 1641 tot en met 1661 (hij overleed op 29 oktober 1661) onafgebroken deel uit van het stadsbestuur en vanaf 1645 was hij lid van het College van regenten van de St. Joriskerk. In die kwaliteit is hij één dergenen die afgebeeld is op het regentschilderij van Gerrit van

De kadastrale verdeling tussen de Langegracht en Lieve Vrouwestraat begin 19de eeuw.

De Langegracht omstreeks 1895. Het eerste kerkgebouw met links het buurhuis dat in 1895 werd herbouwd en rechts de panden B, C en E. Duidelijk zichtbaar is de gang tussen de kerk en pand B.

Stellingwerff. Uit dit huwelijk werden 2 meisjes geboren, Anna Leonora en Cornelia L'Hermite. De derde dochter van Rijck van Diest, Elisabeth huwde op 19 september 1656 met Johannes L'Hermite. Deze was, evenals zijn vermaarde naamgenoot, in dienst van de Westindische Compagnie. Al heel spoedig na zijn huwelijk maakte hij als bevelhebber van een schip een reis naar Cabo Verde (Kaapverdische Eilanden)²). Het is verbazingwekkend te lezen met welk een vanzelfsprekendheid men die lange gevaarlijke reizen maakte. Hoogstwaarschijnlijk was Johannes L'Hermite al eerder in West- of Oost Indië geweest. Na de dood van haar man maakte Elisabeth van Diest op 3 oktober 1684, ziek op bed liggende, voor notaris A. van Brinckesteijn haar uiterste wil. Zij vermaakte aan de kinderen van haar nicht Petronella van Santvoort en Frans van Velsen, ieder 50 gulden en benoemde tot haar universele erfgenamen haar nichten Anna Leonora en Cornelia L'Hermite, de dochters van haar zuster Anna van Diest en Jacques L'Hermite³). Dit testament, 'met een swarten sijden draeyt toegenaeyt en aan weersijden op 8 plaetsen besegelt en toegeslooten' werd na haar dood door de notaris geopend, waarbij als getuigen aanwezig waren Anna Leonora, Cornelia en haar man Anthony van Bloeylandt, met wie zij op 11 april 1685 in het

huwelijk was getreden. Deze kochten op 31 oktober 1694 het huis A op de Langegracht van de kleinkinderen van Rijck Jacobs van Santvoort en Meynsgen van Diest, de reeds volwassen kinderen van hun inmiddels overleden dochters Petronella, Elisabeth en Jannetje, die respectievelijk gehuwd geweest waren met Frans van Velsen, Gerrit Verhaer en Heyman van Middendorp. De nieuwe eigenaar, Anthony van Bloeylandt was notaris en bovendien vanaf 1692 tot aan zijn dood op 2 oktober 1704 lid van de vroedschap. Na het overlijden van zijn vrouw Cornelia hertrouwde hij op 9 augustus 1701 met Johanna van Butselaar, welk huwelijk slechts van korte duur was. Hun erfgenamen verkochten het pand op 7 mei 1731 (met de 2 woningen erachter in de Lieve Vrouwestraat) aan Michiel van de Bergh. Nogmaals blijkt het een ruim gebouw huis te zijn met ernaast een uitgang naar de Langegracht. De koper was een gefortuneerd man die veel onroerend goed in de stad bezat. Het was op 1 juli 1758 dat zijn schoondochter, Christina van Wel, die gehuwd geweest was met zijn zoon Jacobus, het perceel overdroeg aan Carel Gabry. Bij dit transport waren echter de twee woningen achter in de tuin niet inbegrepen. Eerst op 10 oktober 1760 verkocht zij deze aan Johannes Lagerwey. Carel Gabry werd op 14 mei 1725 gekozen in de Raad, waar hij

naast schepen en raad, 16 jaar de functie van cameraar vervulde, totdat hij eind november 1764 overleed. Hij had het huis op 5 juli 1760 getransporteerd aan Jan de Goede en zijn vrouw Gijsberta van Dompelaar, die het weer op 13 mei 1769 overdroegen aan Nicasius van Veerssen, van beroep grutter, wiens bedrijf gevestigd was in de Krommestraat in het naast de bierbrouwerij 'De Eenhoorn' staande pand 'De Vergulde Paarden', waarvan de fraaie gevelsteen thans eigendom is van museum Flehite. Het pand werd vervolgens op 27 mei 1793 verkocht aan Hendrik Hagen, Johannes Isaac van Sisteren en Jan van de Brink, collecteurs van de brandewijnen (ambtenaren van de belasting op sterke dranken), die hun kantoor daarin vestigden. Hierna kwam het via Hendrik Hagen en Margaretha van Soesbeek, de weduwe van Johannes Isaac van Sisteren, op 1 november 1806 aan Hartog en Eliazar Herschel, die het in 1820 weer overdroegen aan Nicolaas de Jongh en zijn vrouw Elbertje Walet⁴). Na het overlijden van haar man verkochten Elbertje en haar dochter Marytje de Jongh, die gehuwd was met Jan Hardeman, koetsier in Zeist, het pand aan Harmen Meinen, een turfshipper uit Meppel voor 1335 gulden⁵). Ook Meinen behield het huis niet lang in bezit, want reeds op 15 mei 1841 stond hij het huis voor de som van 1500 gulden af

Gezicht op de achterzijde van het tweede kerkgebouw vanaf het Lieve Vrouwekerkhof. Rechts op de voorgrond pand K met daarnaast de kleine en ongeriefelijke woninkjes in de Lieve Vrouwestraat. Deze situatie bleef bestaan tot ca. 1930. Tekening Jan Wilmink.

aan Hermanus van Hazelen, fabrikier, Hendrik Roozendaal, winkelier en Sander Melisse van den Bosch, koopman, ten behoeve van de Christelijke Afgescheiden Gemeente te Amersfoort, in afwachting van de erkenning van deze Gemeente door de overheid⁶⁾.

Huis K - Br 407/408 - kad. sectie nr. E 447/448

Zoals hiervoor vermeld had Christina van Wel, de weduwe van Jacobus van de Bergh het huisje, bestaande uit 2 woningen onder 1 dak, in 1760 verkocht aan Johannes Lagerwey en Michilia Heuveling. Via hun zoon Johannes kwam het in het bezit van Jan en daarna van Geertuida Spier, die het op 28 juli 1817 verkocht aan Geertuida Sukkel, die weduwe was van Jan van Ligtevoord en hertrouwd met Hendrik van Sitters, timmerman. Zij transporteerde het in 1841 aan de Christelijke Afgescheiden Gemeente voor 700 gulden⁷⁾. Nadat bovenstaande percelen verworven waren en de Gemeente in 1843 officieel als zodanig was erkend, werd het pand A grondig verbouwd en ingericht tot kerk. De beide huisjes aan de Lieve Vrouwestraat bleven gespaard en werden eerst rond 1930 afgebroken.

Huis B - Br 294 - wijk F 216 - kad. sectie nr. E 445

Lange tijd was dit huis in het bezit van één familie. In de eerste helft van de 17de eeuw was het eigendom van Wendelmoet Ruysch, die het na het overlijden van haar ouders met nog enkele andere panden elders in de stad kreeg toebedeeld bij de boedelscheiding tussen haar en haar zuster Aleyda. Zij was een dochter van Anselm Ruysch en Judith van Laurenburch en was op 1 december 1608 gehuwd met Johan Pembroeck, die als zoon van de ritmeester Willem Pembroeck zijn jeugd in Arnhem had doorgebracht. Zij schonk het leven aan 2 meisjes, Deliana en Godefrida. De laatste huwde met Johan van Ommeren, een uiterst respectabel man die de stad 25 jaar lang als raad en schepen diende. Bovendien was hij regent van het Bloklands Gasthuis, het St.-Pieters Gasthuis, van de Armen de Poth en werd hij evenals zijn

vrouw Godefrida in het jaar 1660 gekozen in het bestuur van het Burgerweeshuis. Aan hun dochtertje, Aleida Judith van Ommeren, werd door haar grootmoeder Wendelmoet Ruysch, het betreffende pand bij testament vermaakt⁸⁾. Aleida Judith van Ommeren huwde in 1687 met Abraham Boor, de weduwnaar van Mechteld Catharina van Giffen, die hem twee dochtertjes had geschonken respectievelijk genaamd Agatha Elisabeth en Maria Cornelia. Uit zijn tweede huwelijk werd ook een meisje geboren dat zij Godefrida Mechteld noemden. Deze trouwde met Ditloff Neve, een koopman uit Amsterdam, waar het paar zich ook vestigde. Het huis dat zij door vererving van haar moeder had verkregen verkocht Godefrida Mechteld in 1711 voor 550 gulden aan haar stiefzuster Maria Cornelia en diens echtgenoot Pieter van Bemmél⁹⁾. De beide laatsten bewoonden het pand niet zelf, doch waren woonachtig aan 't Zand (thans nr. 39). Zij waren de ouders van de bekende Amersfoortse stadshistorienschrijver en notaris Abraham van Bemmél, die naar zijn grootvader vernoemd werd.

Aleida van Hooghbetrom, familie van de volgende bezitter Joris van Hooghbetrom, huwde in 1729 met de timmerman Jan Siddré. Het is zeker dat dit echtpaar het huis zelf bewoonde. Dit werd pas op 12 mei 1794 door hun erfgename Suzanna Siddré, verkocht aan Johannes Gerlach, een distillateur van sterke dranken, die het in het jaar 1823 aan Dirk Gerlach overdeed¹⁰⁾. Dirk, kastelein te Hoogland, droeg samen met zijn vrouw Hartje van Rijswijk het huis in 1839 over aan Johanna Sophia Wilhelmina Fredses, de weduwe van Bernardus Adrianus Goudriaan, die destijds te IJzendoorn bij Tiel woonde. De koopsom bedroeg 2200 gulden. Het huis is dan verhuurd. Dirk Gerlach kon bij dit transport geen akte tonen, daar de bewijzen van aankomst bij een brand op 6 februari 1835 verloren waren gegaan¹¹⁾. Het was Anna Maria Eva Goudriaan, de dochter van bovengenoemd echtpaar die het huis, met de grote tuin erachter tot aan de Lieve Vrouwestraat, waar het ook een uitgang had, in 1864 verkocht aan Cornelis Prins,

broodbakker, voor 1700 gulden¹²⁾. Doch reeds in 1868 transporteerde deze het pand voor 2645 gulden aan Johannes Hessels Wiersma, predikant bij de Christelijke Afgescheiden Gemeente te Amersfoort als voorzitter en Arie Kwint, landbouwer, Wijnand van Hazelen, schilder en winkelier, als ouderlingen, Johannes van den Hooff, timmerman, Gerrit van den Burg, winkelier, en Adrianus van Hazelen, winkelier, als diakenen, tezamen uitmakende het Kerkbestuur der Christelijke Afgescheiden Gemeente te Amersfoort, om te dienen tot pastorie voor de predikant van gezegde gemeente¹³⁾.

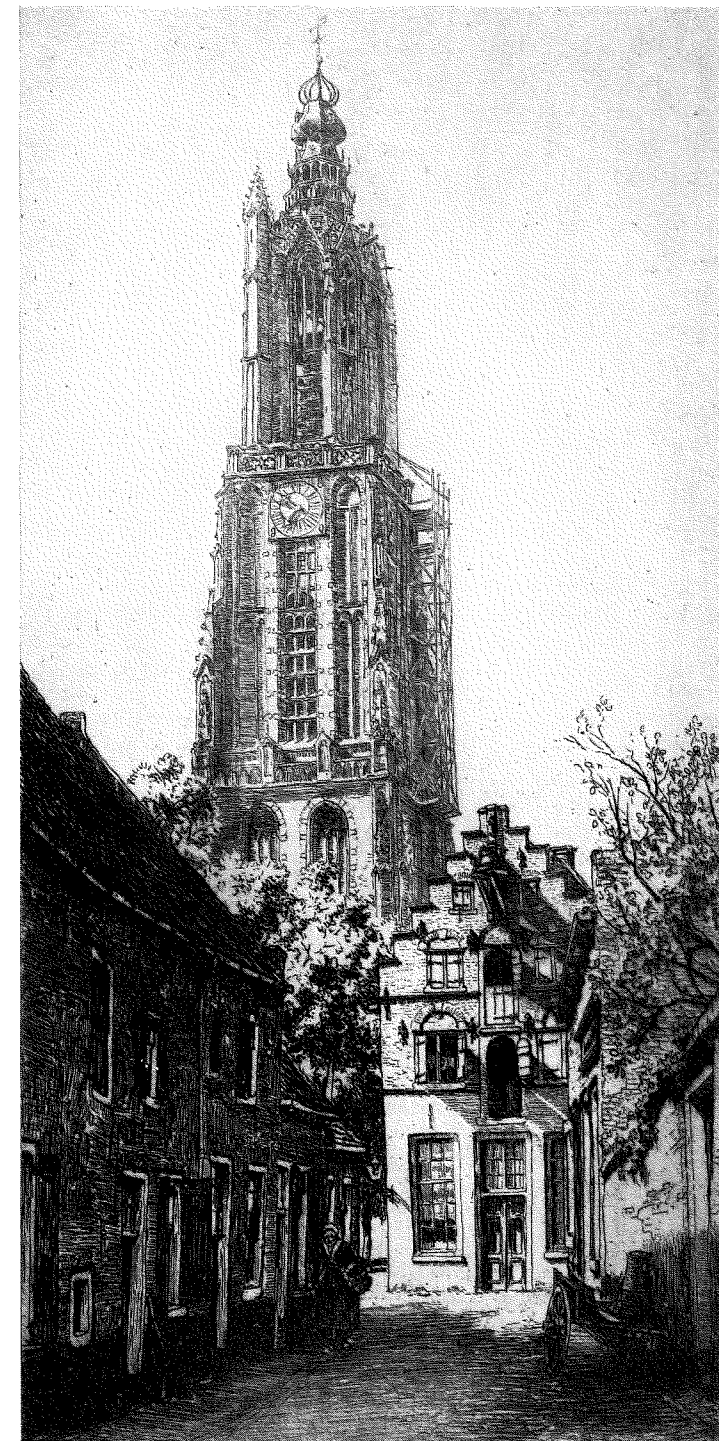
De bouw van een nieuwe kerk in 1898

Het aantal lidmaten groeide gestaag, waardoor men na ruim een halve eeuw genoodzaakt was zich te beraden over de mogelijkheden tot de bouw van een grotere kerk. In de kerkeraadsvergadering van 8 juli 1897 werd besloten een geheel nieuwe kerk te bouwen ter plaatse van de bestaande kerk. Op 4 oktober

Voorgevel aan de zijde van de Langegracht van de in 1898 gebouwde kerk.

1897 werd vervolgens P. van den Hooff aangezocht een ontwerp voor de nieuw te bouwen kerk te maken en werd D. Schooneveld aangesteld als opzichter over het werk. Om de geplande bouw te kunnen realiseren besloot men hiervoor de pastorie (huis B) op te offeren en te slopen. De kerk werd breder en de ingang werd verplaatst naar het midden van de gevel, die niet meer geheel evenwijdig aan de straat liep. Om het gebouw te kunnen verlengen kocht men bij een onderhandse akte van 19 november 1897 nog een klein stukje grond, toebehorend aan Maurits van Raalte, koopman, wiens huis in de Langestraat stond en waarvan de grote tuin achter zijn huis grensde aan de grond van de kerk. De heren Andreas Donner, predikant, als voorzitter en Willem Ruitenberg als scriba, handelend volgens het besluit van de kerkeraad van 12 november 1897 kwamen met Van Raalte overeen dat zij de oude schuur die op het begeerde stukje grond stond, zouden laten afbreken en een nieuwe schuur voor hem te bouwen. Ook werden op dezelfde dag bij onderhandse akte enkele regelingen getroffen met de heer Jonas van Vollenhoven, de eigenaar van het linker buurhuis, dat door laatstgenoemde in 1895 geheel nieuw was gebouwd. Daar de nieuwe kerk langer zou worden dan het bestaande gebouw, komt men overeen dat Van Vollenhoven op de grond achter zijn huis geen gebouwen zal stichten die hoger zijn dan vier meter en dat in de kerk aan die zijde twee ramen gemaakt zullen mogen worden. De onderdorpel van deze ramen zal echter minstens twee meter boven de vloer moeten komen en zij zullen voorzien moeten zijn van kathedraalglas, zonder tralies ervoor¹⁴⁾. Begin 1898 werd door de aannemer A. van Genderen een aanvang gemaakt met de bouw. Tijdens deze werkzaamheden werden de kerkdiensten ingaande februari 1898 gehouden in een zaal van de sociëteit Amicitia, waarvan het bestuur gunstig had beschikt over een daartoe door het kerkbestuur gedaan verzoek. Het is wellicht nog aardig te vermelden dat bij het graafwerk voor de fundering een archeologische vondst werd gedaan, namelijk een stenen beitel. Overeenkom-

Ets van Ids Wiersma van de Zwanehalsteeg, gemaakt voordat in 1905 de oude bebouwing aan de linkerzijde was afgebroken. Het torenuurwerk van O.L.V. toren is nog niet verplaatst.

stig de wens van het bestuur van Flehite werd deze beitel 'ter bezichtiging ten geschenke gegeven aan het Museum van Oudheden'. In het voorjaar van 1899 werd de nieuwe kerk in gebruik genomen.

Huis C - Br 295 - wijk F 215 - kad. sectie nr. E 444

Ook dit huis, met erachter een lange tuin die met een poort toegang gaf tot de Lieve Vrouwestraat en naast het huis een steegje uitkomend op de Langegracht, behoorde eens tot het bezit van Anselm Ruysch en Judith van Laurenburch en werd bij de boedelscheiding toegewezen aan hun andere dochter, Aleyda (zie huis B) de echtgenote van Nicolaas Bode. Deze droegen het pand op 7 oktober 1643

over aan hun zwager en zuster, Johan Pembroeck en Wendelmoet Ruysch. Na hun dood kwam het in bezit van hun dochter Deliana, die gehuwd was met Isbrand Laignier. Dezen bleven kinderloos en benoemden tot hun erfgenaam het enige dochtertje van zijn zuster Elisabeth Laignier, uit diens huwelijk met Paulus d'Albagh. Deliana Johanna d'Albagh werd zodoende de eigenaresse van diverse percelen in zowel als buiten Amersfoort. Zij trouwde met Jacobus Schagen, notaris uit Naarden. Pas op 4 juni 1710 verkocht zij het huis aan Willem Hooghbetrom, tabaksplanter en diens vrouw Catharina ter Beeck, die er met hun gezin in woonden. De volgende eigenares Gijsberta van Nimwegen transporteerde het

De Zwanehalsteeg in 1955. Geheel links de winkel op de hoek van de Langegracht, daarnaast de in 1905 gebouwde boven- en benedenwoningen, (Amersfoortse Courant 27 april 1955).

op 17 mei 1783 aan Jacobus van Doornmalen en zijn vrouw Aleyda van de Kotelet, die het slechts enkele jaren behielden. Uiteindelijk kwam het op 16 februari 1792 in handen van Johannes Gerlach en Gijsberta Spaan (die ook eigenaren waren van huis B) die het eerst op 8 januari 1825 overdeden aan Hendrikus van Veen voor de som van 1405 gulden¹⁵). Van Veen transporteerde in 1838 het perceel aan Cornelis Prins, broodbakker, die er 2300 gulden voor betaalde¹⁶). Deze laatste richtte een deel van het huis in tot een broodbakkerij en verkocht het na vele jaren pas in 1876 aan de bakker Cornelis Seldenrijk¹⁷). Deze laatste behield de bakkerij meer dan 30 jaar in zijn bezit, hoewel hij het pand de laatste jaren waarschijnlijk verhuurde en zelf in de Lage Vuursche in de gemeente Baarn ging wonen. In 1908 verkocht hij het aan Andreas Matthias Donner, predikant, gemachtigde voor de Gereformeerde Kerk A te Amersfoort¹⁸).

Huis D - wijk F83 - kad. sectie nr. E 2155
In het Amersfoort van de 19de eeuw begon langzaam het begrip 'woningnood' zijn intrede te doen. Het aantal inwoners nam toe, maar het aantal woningen bleef nagenoeg gelijk. Het was vooral de arbeidende klasse die niet altijd aan een huis geholpen kon worden. Het verschijnsel éénkamerwoning met een zoldertje daarboven deed zijn intrede. Verscheidene mensen die in het bezit van een grote tuin waren gingen ertoe over om hierin dergelijke woninkjes te bouwen. Zo ook Hendrikus van Veen, die huis C in 1825 gekocht had. Achter zijn huis lag de grote tuin met de uitgang in de Lieve Vrouwestraat op welks uiteinde hij een klein stukje benutte om er ook zo'n huisje op te zetten. Dit wordt duidelijk wanneer zijn erfgenamen het in 1851 overdoen aan Jan van Veen en zijn vrouw Barbara van Appelen¹⁹). Alle volgende eigenaren, die het zelf nooit bewoonden maar verhuurden, zullen hier niet genoemd worden. De laatste twee,

Andreas I. M. J. Schaepman en Aloysius J. M. van Rooy, beide wonende in 's-Gravenhage en directeurs van de N.V. Nationale Algemene Levensverzekering Maatschappij, die het huis slechts enkele maanden in hun bezit hadden, lieten het huis in 1918 veilen. De koper werd de Gereformeerde Kerk A te Amersfoort voor 2300 gulden²⁰).

Huis E - Br 296 - wijk F 214 - kad. sectie nr. E 443

Aan de andere kant van het steegje (zie C) stond een pand met daarachter nog een klein huisje en een tuin die uitgang gaf in de Lieve Vrouwestraat. Het was zeer lang een bakkerij en werd reeds in 1640 als zodanig gebruikt door de toenmalige eigenaar Frans Jacobs. Omstreeks 1670 is het pand in het bezit van Elbert Jans Schouten, afkomstig uit Hoevelaken en eveneens bakker van beroep. Na het overlijden van zijn vrouw Jacobje Theunis, hertrouwde Elbert Schouten op 22 juni 1678 met Willempje Aerts, die

enkele bezittingen die zij van haar vader had geërfd ten huwelijk aanbracht. De naam van Elbert Schouten is tot in de twintigste eeuw bewaard gebleven doordat zijn naar hem vernoemde kleinzoon, die eveneens bakker was, bij testament een fundatie tot ondersteuning van rooms-katholieke armen in het leven riep, waarvan de laatste onroerende goederen in 1955 te gelde werden gemaakt. Het perceel aan de Langegracht bleef lange tijd, tot 27 februari 1773, familiebezit. Daarna werd het achtereenvolgens eigendom van Hendrik Bijleveld en diens vrouw Elisabeth van Bosserdijk en nadien van hun dochter Machteld Bijleveld met haar man Gerrit Ebink. Nadat het perceel nog enkele malen van eigenaar was gewisseld, kwam het op 13 augustus 1800 in handen van Thomas van Leuwerden, die het in 1832 met het huisje erachter verkocht aan Johan Bakeveld, metselaar en Petronella Taats. De koopsom van 400 gulden was niet hoog aangezien het huis aanzienlijk beschadigd was door een binnenbrand²¹). Via hun schoonzoon Johannes Hendrikus Abbenhuis die gehuwd geweest was met hun dochter Elisabeth kwam het in handen van Johannes Hendrikus Boersen, metselaar en Wille-

Foto uit 1963 met rechts de in 1930 gereedgekomen kerk met de ingang aan de Lieve Vrouwestraat. Links ervan een bijgebouw en de kosterswoning.

mina Stork²²). Hun zoon Gerardus Boersen verkocht het pand in 1901 aan George Lodewijk Müller, kassier en commissionair in effecten, die het zakelijk niet kon redden en failliet ging²³). De curatoren in het faillissement transporteerden het aan Johannes van Loo, bakker en Petronella Schimmel. De koopsom was 3650 gulden²⁴). Bij iedere volgende transactie werd de prijs hoger, totdat Johannes Frima en Gerard Johan van Harencarspel, beiden advocaat en procureur, die het bewuste pand in 1924 voor 6500 gekocht hadden van de apotheker Wouter Adriaan Marie Kalkman, het in 1929 voor 8750 gulden overdroegen aan de Gereformeerde Kerk te Amersfoort. Als gemachtigden voor deze kerk traden Leendert van den Brugge en Ido Stap op²⁵). Dit huis dat omstreeks de eeuwwisseling moet zijn herbouwd, werd eerst in 1987 afgebroken voor de geplande nieuwbouw.

Huis F - wijk F 84, 85, 86 - kad. sectie nr. E 2150 t/m 2153

Johan Bakeveld, die in 1832 het huis E had gekocht, haakte ook in op de groeiende woningnood en bouwde, evenals zijn buurman Hendrikus van Veen, in zijn tuin een huisje, met het oogmerk dit te verhuren. De toegang tot het huis was door een poortje in de Lieve Vrouwestraat. Het was verdeeld in 4 aparte woninkjes, elk niet groter dan 25 ca. Water moesten de bewoners halen uit een pomp die in de tuin stond en voor gezamenlijk gebruik was. Onnodig te zeggen dat dit menonwaardige woontoestanden waren. Bakeveld verkocht het geheel in 1837 voor de goede prijs van 600 gulden aan Catharina Theresia Pijpers, broodbakster van beroep en eigenares van diverse panden in de binnenstad²⁶). Zij overleed op 15 augustus 1854 en had haar gehele bezit vermaakt aan Anthonius Heunks, binnenvader in het R.C. Liefdehuis. De 4 huisjes werden door Heunks spoedig verkocht. De koper was Cornelis Prins²⁷). Deze was ook eigenaar van huis C, dat hij tegelijk met bovengenoemde huisjes in 1876 verkocht aan Cornelis Seldenrijk. Het blijkt dat hij de 4 huisjes inmiddels vertimmerd had tot 6 huisjes¹⁷). In 1908 transporteerde Seldenrijk de 6

kleine woningen en huis C aan de Gereformeerde Kerk A te Amersfoort¹⁸).

De verbouwing en uitbreiding der kerk in 1930

De in 1898 gebouwde kerk bleek na vrij korte tijd al weer te weinig zitplaatsen te bevatten voor het toegenomen aantal kerkgangers. Men besloot derhalve tot een grondige verbouwing over te gaan en het complex uit te breiden door naast het eigenlijke kerkgebouw een consistoriekamer, een vergaderzaal en een kosterswoning op te trekken. Hiertoe werd de grond benut die vrijgekomen was door de sloop van de panden C, D en de huisjes F, alsmede alle hierbij behorende aanbouwsels en schuurtjes. Ook de kerk zelf werd ingrijpend veranderd. In plaats van aan de Langegracht kwam de hoofdingang nu aan de Lieve Vrouwestraat. Begin januari 1930 werd met de werkzaamheden begonnen en binnen korte tijd waren de vergrote kerk en de nieuwe aanbouw gereed. Reeds op 9 november 1930 kon men deze plechtig in gebruik nemen. De diensten had men tijdens de verbouw vanaf 12 januari kunnen houden in de kerk aan de Zuidsingel.

Huis G - Br 297 - wijk F 213 - kad. sectie nr. E 438/439

Aan het einde van de 16de eeuw was in dit pand, dat stond op de hoek van de Langegracht en een toen nog naamloos smal straatje, een bierbrouwerij gevestigd, die het eigendom was van Gerrit Frans²⁸). Na zijn dood verkochten zijn erfgenamen op 11 juli 1640 de brouwerij en het daarbij behorende, in het straatje staande huis, aan de brouwer Nicolaes Simons van Velsen en zijn vrouw Elisabeth van Lommetzum, beiden leden van bekende brouwers-geslachten. Zij bezaten reeds de brouwerij 't Ancker', staande aan de Langegracht op korte afstand van hun nieuwe aankoop. Deze laatste was toen, kennelijk naar een uithangteken dat aan het betreffende pand was aangebracht, bekend als 't Swaenshalsje', een naam die ook elders in het land meermalen voor een brouwerij werd gebezigd. Eerst na 1650 werd het nauwe korte straatje tussen Langegracht en Lieve Vrouwestraat de Swaenhalsteeg

genoemd, welke naam derhalve ontleend zal zijn aan die van het hoekpand²⁹). Het Swaenshalsje dat niet tot de grote brouwerijen gerekend kon worden, werd niet door Van Velsen zelf geëxploiteerd, maar door hem verhuurd aan de brouwer Gerard van Schaffelaer en diens vrouw Celitgen Cornelis³⁰). Het overlijden van Nicolaes van Velsen betekende ook het einde van de beide in zijn bezit zijnde brouwerijen. Zijn erfgenamen verkochten het Swaenshalsje op 5 maart 1680 aan Pieter Vastrick die meer huizen in de binnenstad zijn eigendom kon noemen en zich op diverse gebieden verdienstelijk maakte, onder andere als raad en schepen der stad. Op 7 juni 1699 werd het geheel, bestaande uit twee woningen door Johan Cruyff en zijn echtgenote Agatha Verhoeff aangekocht van de erfgenamen van Pieter Vastrick. De nieuwe eigenaar was deurwaarder en tevens stadsglazenmaker, een samengaan van beroepen dat toentertijd meer dan eens voorkwam, maar zich helaas niet tot in onze tijd heeft gehandhaafd. In 1725 deed Johan Cruyff vrijwillig afstand van de functie van stadsglazenmaker ten behoeve van zijn zoon Anthonie Cruyff, die als zodanig op 11 juni door de Magistraat werd aangesteld. Zowel vader als zoon waren beiden lid van de St. Lucasbroederschap, waarin onder andere schilders en glazeniers waren opgenomen. Johan Cruyff deed op 18 oktober 1687, de naamdag van St. Lucas, de patroon van de Broederschap, zijn feestelijke intrede, nadat hij een proef van zijn bekwaamheid had afgelegd. Zijn zoon Anthonie werd als lid aangenomen op 18 oktober 1725. Het huis ging na het overlijden van Johan Cruyff over aan zijn kinderen, die het op 21 april 1744 transporteerden aan Robert Rosier en Weymtje Harthoorn. Vervolgens werd het op 28 september 1765 door Hermanus Harthoorn en Sophia Harthoorn, gehuwd met Cornelis van Domselaar, overgedragen aan Jan de Goede en Gijsbertje van Domselaar. Na nogmaals op 15 oktober 1768 van eigenaar te zijn gewisseld kwam het op 21 oktober 1780 in het bezit van Simon Mulder. Diens kleinzoon Jan Mulder verkocht het pas in 1825 aan Jan Bakeveld en zijn echtgenote Petronella

Taats³¹⁾ die enkele jaren later ook huis E in hun bezit kregen. Hun dochter Elisabeth, gehuwd met Johannes Hendrikus Abbenhuis, erfde de beide huizen van haar ouders³²⁾. Na haar dood werden beide panden verkocht aan Johannes Hendrikus Boersen²²⁾. De panden E en G zijn van 1832 tot 1901 steeds in één hand geweest. In dit laatste jaar werd huis G door Gerardus Boersen, de zoon van de laatste eigenaar, verkocht aan de bakker Hendrikus Hoogeveen en diens vrouw Dirkje van de Linden²³⁾.

Huis H - Br 402 - wijk F 89 - kad. sectie nr. E 440

Dit huisje stond in de Zwanehalssteeg en was in 1750 het eigendom van Maas van der Glind, blauwverver en Maria Beefdingh zijn vrouw. In plaats van Zwanehalssteeg werd het straatje nu ook wel 'Schepelstraatje' genoemd, dit naar een bakkerij die op de andere hoek van de Langegracht tegenover het huis 't Swaenshalsje' stond en de naam 't Schepel' droeg. Op 24 juni 1769 verkocht het echtpaar van der Glind het woninkje aan Gerrit van Kolfschoten, schilder en glazenmaker, die op 12 juni 1763 gehuwd was met Elisabeth Gerritse van den Burg afkomstig uit Nijkerk. Van Kolfschoten werd op 18 oktober 1753 aangenomen als lid van de St. Lucasbroederschap. Na diverse eigendoms-overdrachten kwam het pand in 1812 in het bezit van Marcus van Duuren³³⁾. Deze ruilde het huisje in 1828 met Bregje Hukkema, weduwe van Barend Godfried Slijper, voor een huisje in de Lieve Vrouwestraat (thans nr. 4) dat juist achter zijn slagerij in de Langestraat stond (thans nr. 24)³⁴⁾. Bregje verkocht het pand in 1836 aan Dirk van Dijkhuizen, timmerman, die het tot aan zijn dood in eigendom behield³⁵⁾. Hij overleed op 25 maart 1887 te 's-Gravenhage. Zijn erfgenamen verkochten het huis aan Johannes Hendrikus Boersen, die reeds genoemd werd bij de huizen E en G³⁶⁾. Door zijn zoon Gerardus werd het tegelijk met pand G verkocht aan Hendrikus Hoogeveen²³⁾.

Huis I - Br 403 - wijk F 88 - kad. sectie nr. E 441

Bovenstaand huis kwam op 6 mei 1752 in het bezit van Annetje van Ebbenhorst, die naaister van beroep was. Zij maakte het aan Simon van Wisseling. Deze benoemde Willemina, Elisabeth en Catharina Jacoba Sandbrink, ieder voor 1/3 part tot zijn erfgenamen³⁷⁾. Zij verkochten in 1844 het pand aan Hendrikus van Veen³⁸⁾. Zij dochter Elisabeth transporteerde het huis in 1891 aan Johannes Hendrikus Boersen³⁹⁾, wiens zoon Gerard ook dit huis in 1901 verkocht aan Hendrikus Hoogeveen²³⁾, die nu hij eigenaar was geworden van de drie tamelijk bouwvallig geworden percelen G, H en I plannen maakte voor nieuwbouw, die omstreeks 1905 werd gerealiseerd. Hoogeveen, bakker van beroep, liet op de hoek van de Langegracht en Zwanehalssteeg een bakkerij bouwen en daarnaast in de steeg enkele huizen, verdeeld in beneden- en bovenwoningen. Hij overleed op 23 september 1927, waarna het gemeentebestuur besloot deze huizen in het belang van de volkshuisvesting aan te kopen. Het raadsbesluit hierover dateert van 24 januari 1928. De overdracht door de erfgenamen van Hendrikus Hoogeveen vond plaats op 29 mei 1928⁴⁰⁾.

Huis J - Br 404 - wijk F 87 - kad. sectie nr. E 442

Dit kleine huisje stond op de hoek van de Zwanehalssteeg en de Lieve Vrouwestraat en was omstreeks 1740 in het bezit van Philippus Verhagen, koster van de Lieve Vrouwekerk en zijn vrouw Aleyda van Nieuwendorp. Zij verkochten het pand op 29 oktober 1757 aan Johannes Lagerwey. Rond 1800 is Cornelis Pull de nieuwe eigenaar. Aan het begin der 19de eeuw was het huis ingericht als een tapperij en koffiehuis. In 1819 transporteerde Gijsbert van Meeteren en Maria Mulder het kroegje aan Johannes van Kalken, tapper⁴¹⁾. Van Meeteren was bezitter van diverse soortgelijke huizen in de achterafstraatjes van de binnenstad. Na Van Kalken werd in 1839 Jan Jansen Hoefsloot, waard, de bezitter⁴²⁾ waarna het in 1845 in handen kwam van Aleida Johanna van Muyswinkel, weduwe van

Johannes van den Posthoorn⁴³⁾. Het bleef meer dan 60 jaar familiebezit, totdat Margaretha Cornelia van den Posthoorn uit Utrecht het in 1914 verkocht aan Berend Kraal⁴⁴⁾. Nog enkele malen werd het pandje verhandeld tot Gerrit Aarsen en Evertje Broekhuis het in 1941 als een 'onbewoonbaar verklaarde woning' verkochten aan Sophia van Schaick, koffiehuishoudster⁴⁵⁾. Daarna werd het nog gebruikt als pakhuis en door de erfgenamen van Sophia van Schaick in 1948 getransporteerd aan Daniel van Schoneveld, aannemer⁴⁶⁾. In 1952 werd de grond 'met restanten van de vroegere woning' door hem verkocht aan de Gemeente Amersfoort⁴⁷⁾.

In verband met de plannen voor dit gebied werden in 1958 de panden G, H, I en J aan de Zwanehalssteeg afgebroken. Van de vrijgekomen grond verkocht men op verzoek van de Kerkeraad der Gereformeerde Gemeente, vertegenwoordigd door Hilbert Wilken Engel, predikant en J. F. Mulder, respectievelijk praeses en scriba, hiervan een strook ter grootte van 25 ca voor de som van 378 gulden⁴⁸⁾.

Buitengebruikstelling der gereformeerde kerk en de nieuwbouw ter plaatse

Zoals reeds vermeld in de inleiding, werd de gereformeerde kerk in 1984 buiten gebruik gesteld. Door het kerkbestuur waarvoor als gemachtigden optraden de heren H. van de Brink, praeses, J. F. P. Stellingwerf, scriba en J. B. Jonkers, werden op 3 september 1984 het kerkgebouw genaamd de Grachtkerk, de kosterswoning en het clubhuis genaamd de Zaaier, verkocht aan Vahstal Amersfoort B.V. gevestigd te Amersfoort⁴⁹⁾. De bouwplannen van laatsgenoemde konden echter niet de vereiste goedkeuring van de gemeente Amersfoort verkrijgen. Kort hierna werd de kerk in 1985 gekraakt door jongeren, die er een centrum voor jongerencultuur vestigden en de gemeente Amersfoort verzochten de kerk voor dit doel te mogen behouden. Er volgde een lange periode van onderhandelingen die tenslotte leidden tot het in de inleiding van dit artikel beschreven bouwplan. Nog voordat de nodige voorbereidende handelingen tot verdere uitwerking hiervan waren verricht, werd het

De situatie in juli 1989, vanaf de eerste omloop van de Onze Lieve Vrouwetoren gezien.

kerkgebouw in de nacht van 14 op 15 december 1986 door brand beschadigd. Uiteindelijk vond op 27 juli 1987 een grondruil plaats tussen de gemeente Amersfoort en Vahstal Amersfoort B.V. Het raadsbesluit hiertoe dateert van 24 februari 1987 en werd door Gedeputeerde Staten goedgekeurd op 17 maart 1987. Volgens deze overeenkomst draagt de gemeente aan Vahstal in eigendom over 'een strook grond met de daarop aanwezige verharding cum annexis gelegen te Amersfoort aan de Zwanehalssteeg groot ongeveer 2 are 65 centiare'. Dit is de strook grond waarvoorheen de in 1958 gesloopte panden G, H, I en J stonden. Vahstal B.V. draagt aan de gemeente over 'een perceel grond met een zich daarop bevindend gedeelte van een voormalig kerkgebouw groot ongeveer 6 are 25 centiare⁵⁰⁾. Hierna kon met de bouw van het complex volgens het ontwerp van ir. Jim Klinkhamer van architectenburo Jonkman en Klinkhamer te Zeist worden begonnen en is voor deze hoek der binnenstad een nieuwe stap in de geschiedenis van Amersfoort gezet.

Noten

Gebruikte afkortingen

AH = Archief Hypotheekbewaarder te Amersfoort
DKOR = Dienst van het Kadaster en Openbare Registers te Utrecht
GAA = Gemeentearchief te Amersfoort
Not. A. = Notariële archieven
RAU = Rijksarchief in de provincie Utrecht te Utrecht
Recht. A. = Rechterlijke archieven

De overdrachten van onroerend goed die voorkomen in de protocollen van transporten en plechten van het Gerecht Amersfoort (Recht. A. inv. nr. 436 en inv. nr. 433) waarvan de data worden genoemd, worden niet afzonderlijk geannoteerd.

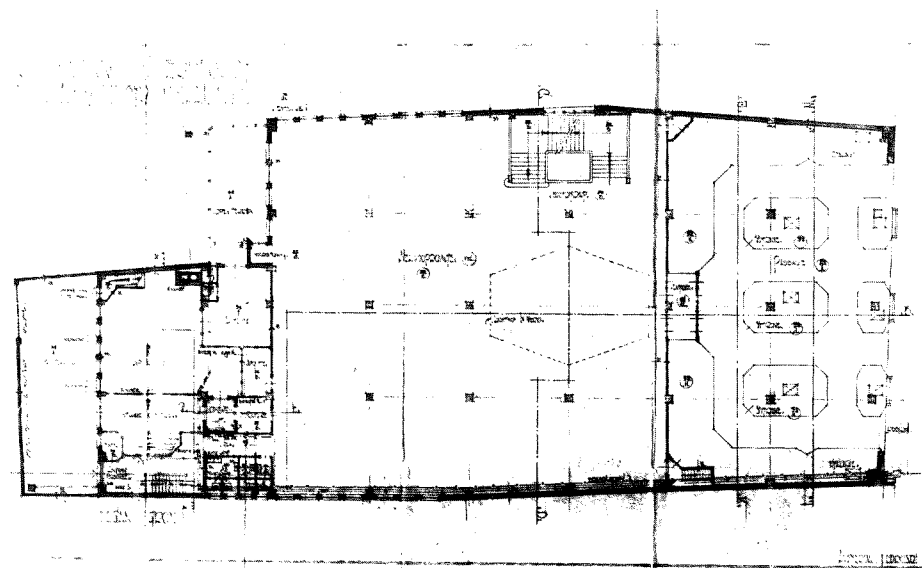
- 1) W. J. van Hoorn en J. Hovy, *Observanten-klooster Amersfoort*, 1982, p. 57 en 65
- 2) GAA Not. A. AT 007-b002, 27 apr 1658
- 3) GAA Not. A. AT 015-a005, 1 aug 1685
- 4) GAA Not. A. AT 055-f001, 29 juni 1820
- 5) DKOR d(eel) 3-67, 13 mei 1839
- 6) DKOR d 16-54, 15 mei 1841
- 7) GAA Not. A. AT 057-a038, 4 sept 1841
- 8) GAA Not. A. AT 008-a002, 27 aug 1665
- 9) GAA Not. A. AT 028-c001, 30 nov 1711
- 10) GAA Not. A. AT 055-f005, 19 mrt 1823
- 11) DKOR d 4-41, 30 juli 1839
- 12) DKOR d 153-7, 4 mei 1864
- 13) DKOR d 163-73, 25 jan 1868
- 14) DKOR d 341-26 en 27, 19 nov 1897
- 15) RAU AH d 318-43, 8 jan 1825
- 16) RAU AH d 388-5, 12 sept 1838
- 17) DKOR d 205-33, 12 apr 1876
- 18) DKOR d 422-99, 27 febr 1908
- 19) DKOR d 79-5, 26 apr 1851

- 20) DKOR d 507-88, 3 jan 1918 en d 515-128, 26 juni 1918
- 21) RAU AH d 356-30, 7 nov 1832
- 22) GAA Not. A. AT 056-h009, 3 mei 1873
- 23) DKOR d 372-22, 19 okt 1901
- 24) DKOR d 392-85, 19 mei 1904
- 25) DKOR d 608-131, 4 jan 1924 en d 713-60, 31 dec 1929
- 26) RAU AH d 381-84, 10 juli 1837
- 27) DKOR d 100-57, 28 okt 1854
- 28) GAA Oud arch Quotisatie Cedulle 1604
- 29) In later tijd werd dit Zwanehalssteeg. Tegenwoordig vaak ook Zwanehalssteeg, hetgeen taalkundig onjuist is.
- 30) GAA Recht. A. d 407-22, 26 aug 1644
- 31) RAU AH d 319-33, 10 jan 1825
- 32) DKOR d 174-51, 5 okt 1869
- 33) RAU AH d 473-Anno 1812
- 34) RAU AH d 338-18, 8 apr 1828
- 35) RAU AH d 373-20, 15 apr 1836
- 36) DKOR d 278-63, 29 sept 1888
- 37) GAA Not. A. AT 057-a007, 22 apr 1819
- 38) GAA Not. A. AT 055-j003, 27 jan 1844
- 39) DKOR d 298-67, 27 nov 1891
- 40) DKOR d 686-27, 29 mei 1928
- 41) GAA Not. A. AT 051-a012, 22 jan 1819
- 42) DKOR d 4-39, 29 juli 1839
- 43) DKOR d 41-54, 7 juni 1845
- 44) DKOR d 479-72, 7 juli 1914
- 45) DKOR d 923-65, 18 dec 1941
- 46) DKOR d 992-40, 19 jan 1948
- 47) DKOR d 1084-140, 20 nov 1952
- 48) DKOR d 1216-57, 20 okt 1958
- 49) DKOR d 4890-84, 4 sept 1984
- 50) DKOR d 5624-8, 28 juli 1987

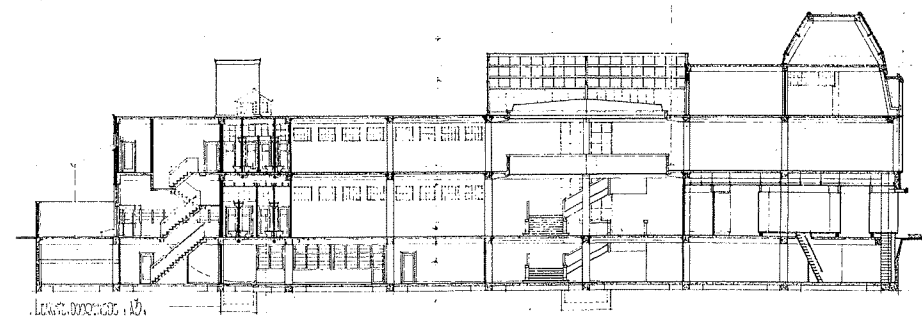
Een warenhuis uit 1936

Pauline van Bommel

Over warenhuizen is nog weinig geschreven en vooral de Nederlandse warenhuizen vormen een hiaat in de geschreven geschiedenis van de bouwkunst. Ze zijn echter niet weg te denken uit het stadsbeeld. Vroom en Dreesmann in Amersfoort – geopend op 2 april 1936 – is in dit opzicht een goed voorbeeld. Het is volgens de traditie van de warenhuizen uit het einde van de 19de en het begin van de 20ste eeuw gebouwd. Deze navolging van de traditie betreft de indeling van het warenhuis maar niet de vormgeving. De indeling van een traditioneel warenhuis zag er als volgt uit: de verkoopruimten vormden d.m.v. op elkaar gestapelde etages een groot rechthoekig blok met in het midden een vide (= leegte) overkoept door een monumentale lichtkap zoals bij warenhuis Lafayette in Parijs. Eveneens centraal lag de hoofdtrap en evenwijdig aan de gevel werden de etalages geplaatst. De dienst- en opslagruimten werden in de overige, meestal onregelmatige gedeelten van het gebouw, achter de schermen, ondergebracht. Deze essentiële opbouw bood natuurlijk voldoende ruimte voor diverse variaties op het thema; hoe de architect van V&D Amersfoort dit thema opvatte is het onderwerp van dit artikel. Over de architect, Jan Kuyt, is weinig bekend. Hij werd in Amsterdam geboren in 1885 en stierf daar op 9 februari 1944 aan een hartaanval. Uit de correspondentie van Kuyt met de gemeente Amersfoort en met de leiding van Vroom en Dreesmann blijkt dat zijn architectenbureau zich ook in Amsterdam bevond. Over verdere informatie beschikken we (nog) niet. In opdracht van Vroom en Dreesmann werkte Kuyt aan negen filialen, waaronder de filialen in Haarlem in de Grote Houtstraat, aan het Spui in Den Haag en het inmiddels verdwenen pand in de Lange Viestraat in Utrecht.

1. Plattegrond van de begane grond volgens het ontwerp van Jan Kuyt uit februari 1935.

2. Doorsnede van het pand volgens het ontwerp van Jan Kuyt uit februari 1935.

De indeling

De primaire functie van een warenhuis is de verkoop, vandaar dat in Amersfoort evenals bij alle andere warenhuizen, de grootste en meest overzichtelijke ruimte voor de verkoop bestemd was. Op de begane grond namen de etalages echter een groot deel van deze ruimte in (afb. 1). Hierdoor lagen de lichthof en hoofdtrap niet meer midden in de verkoopruimte op de begane grond.

De eerste etage en een deel van de kelder dienden ook als verkoopruimte en de op de doorsnede zichtbare tweede etage werd als atelier en werkplaats gebruikt (afb. 2).

Op de doorsnede van het gebouw is eveneens duidelijk te zien dat de tweede etage zich niet tot de achtergevel uitstrekte, maar a.h.w. geklemd zat tussen de voorgevel en de lichtkap. In 1939 zou deze verdieping verder naar achteren worden doorgetrokken (naar punt 0), waarbij men de lichtkap één etage hoger zou plaatsen. Ook kwam er toen een personenlift voor de hoofdtrap (op punt 2). Beide veranderingen waren al gepland bij de bouw; waarom ze niet direct zijn uitgevoerd is niet bekend.

De ruimten links van punt 1 waren dienst-ruimten; er was daar ook een lift waardoor de goederen achter de schermen op de juiste etage afgeleverd konden worden. Zowel uit de plattegrond van de begane grond (afb. 1 en 2) als uit de doorsnede van het pand blijkt dat de etalages veel ruimte innamen. De reden hiervoor hing samen met de wijze waarop de winkels in die tijd ingericht waren. De artikelen werden toen niet uitgebreid uitgestald, zoals tegenwoordig het geval is. Ze lagen in kasten en vakken achter toonbanken (afb. 3), waarop het personeel de waren konden laten zien. Toonbanken deden hun naam toen nog eer aan. Hierdoor had men in de winkel minder ruimte nodig dan nu en waren etalages, om de artikelen aan de klanten te tonen, onontbeerlijk. De grote U-vormige etalage en de zes vitrines (afb. 4), toen 'etalage-eilanden' genoemd, verschaften die ruimte in grote mate. Het voordeel van de 'etalage-eilanden' was dat men de artikelen soms van meerdere kanten kon bekijken.

3. Interieur van V&D Leeuwarden, eveneens ontworpen door Kuyt en voltooid in 1928.

4. De etalages van V&D Leeuwarden.

Lichthof en trappenhuis

De overgang van de ongeveer vier meter hoge ruimte, waarin zich de etalages bevonden, naar de ruim acht-en een-half meter hoge ruimte onder de lichtkap (afb. 2), de lichthof (die in 1939 nog eens vier meter hoger zou worden), gaf het interieur een ruim licht aanzien. De lichthof, een van origine traditioneel element, was op onconventionele wijze uitgevoerd. In plaats van de traditionele rechthoek was hij zeshoekig. En door de uitvoering leek de lichtkap spits en hoger dan hij in werkelijkheid was, (afb. 5).

In de eerste warenhuizen diende de lichthof als lichtbron. Uit rekeningen van de bouw blijkt echter dat in V&D Amersfoort gebruik werd gemaakt van neonverlichting. Waarom schrapte Kuyt de lichthof dan toch niet uit het ontwerp?

Konkrete redenen zijn niet terug te vinden, vandaar dat we er naar moeten gissen. Had men naast de kunstverlichting behoefte aan daglicht? Aangezien de lichtkap in diverse kleuren glas is uitgevoerd lijkt dit niet waarschijnlijk. Een ander motief lijkt meer voor de hand te liggen: het monumentale aanzien van de lichthof. Hiervan zijn in Parijs bij Lafayette en Printemps ook mooie voorbeelden te zien. De lichtkap van V&D Amersfoort is schitterend uitgevoerd in verschillende tinten blauw, geel en wit en roept door zijn vorm, en de benadrukking hiervoor door het glaspatroon en de tamboer (het opstaande gedeelte van een koepel) associaties op met een echte koepel (afb. 5). De lichthof onder de lichtkap vormt niet alleen een mooie hoge ruimte, maar zorgt

ook voor contact tussen de verdiepingen, zodat deze niet als geïsoleerde lagen op elkaar liggen. De vides in moderne gebouwen, zoals in het hoofdgebouw van de NMB in Amsterdam uit 1987, tonen aan dat er nog steeds behoefte bestaat aan het doorbreken van de vloeren om zo een levendig interieur te creëren. Dezelfde kleuren glas als Kuyt in de lichtkap heeft gebruikt komen terug in de glaspertij achter de hoofdtrap. De trap en glaspertij liggen op dezelfde hoogte als de lighthof en samen zorgen ze voor een mooi en waardig aanzien. Aangezien een grote hoeveelheid mensen zich tegelijkertijd over deze trap moesten kunnen verplaatsen, was het noodzakelijk dat de trap groot en breed was. Door achter deze trap een glaswand in de vorm van een staande rechthoek te plaatsen, werd het verticale effect versterkt (afb. 2). De lift die in 1939 voor de trap werd geplaatst bedierf het mooie effect niet, doordat de schacht van transparant glas gemaakt werd. Jammer genoeg is dat glas nu dichtgeverfd.

De gevel

Terwijl de gemeente zich bij de inrichting van het gebouw alleen bemoeide met de veiligheid, stond ze bij de vormgeving van de gevel voortdurend op de vingers van de architect te kijken. De belangrijkste eis van de gemeente m.b.t. de voorgevel was dat deze zich zou aanpassen aan 'het typisch karakter dat de oude stad Amersfoort draagt'.

De relatie tussen V & D en de aangrenzende panden heeft Kuyt vooral gelegd door de uitvoering van het dak. Het afgeplatte en geknikte schilddak werd laag ingezet, zodat het verschil in hoogte van de daklijsten van V & D en de belendende panden niet te groot werd (afb. 6). Het dak is, evenals de daken ernaast, bedekt met grijze dakpannen en loopt zover door dat vanaf de straat geen plat dak zichtbaar is. Het wijkt qua vorm wel af van de aangrenzende daken.

Bij het aanzicht van de gevel speelt niet het dak, maar de wand van glas eronder de meest overheersende rol (afb. 6). Deze glaspertij werd gevormd door een stalen raamwerk van rechthoeken, waarin vier eveneens rechthoekige ruitjes gevat

5. De lichtkap.

waren in een loden kruisvorm. Deze ruitjes waren oorspronkelijk transparant, maar zijn onlangs vervangen door matglas, waarbij eveneens de onderverdeling in lood verdwenen is. Bijna de gehele breedte van de gevel wordt door de glaspertij in beslag genomen. Het domine-

rende effect wordt vooral bewerkstelligd doordat de glaspertij a.h.w. door de daklijst heenbreekt en het betreffende stuk daklijst omhoog duwt. Aan beide zijden wordt de glaswand afgesloten door twee prismavormige verticale volumes, eveneens met in staal gevatte rechthoe-

kige ruitjes. Het is vooral deze plastische geleding die wijst op invloed van de Amsterdamse School. Dat wil nog niet zeggen dat V & D Amersfoort 'een zeer bekend voorbeeld van de Amsterdamse school' is, zoals op 19 september 1988 in een artikel over de lichtkap van Vroom en Dreesmann in de Amersfoortse Courant werd gesuggereerd. Noch de architect, Jan Kuyt, noch het gebouw komen voor in de overzichtswerken van de Amsterdamse School. Dat is ten onrechte want Kuyt heeft wel degelijk gebouwen ontworpen die tot schoolvoorbeelden van de Amsterdamse School mogen worden gerekend, zoals het V & D-filiaal aan het Spui in Den Haag uit 1930.

Vroom en Dreesmann Amersfoort valt niet onder deze schoolvoorbeelden. Wel roept de glaspertij van de voorgevel associaties op met de Bijenkorf van P. L. Kramer uit 1926 in Den Haag, waarbij Kuyt de plastische elementen weliswaar niet in baksteen heeft uitgevoerd maar in glas. Daarnaast wijzen ook de zorgvuldige baksteenbehandeling en de monumentalisering van het interieur d.m.v. de fraaie lighthof en de glaspertij achter de trap op invloed van de Amsterdamse School. Kuyts gebouwen kunnen we in twee globale categorieën indelen: de pure Amsterdamse School voorbeelden en de gebouwen waar hij de verfraaiing d.m.v. details achterwege laat, zodat er nog steeds onder invloed van de Amsterdamse School, echter een veel zakelijker gebouw ontstaat. Vroom en Dreesmann Amersfoort is in wezen een grensgeval dat zich uiteindelijk toch het beste in de laatste categorie laat onderbrengen.

6. De voorgevel in vrijwel oorspronkelijke staat; de vlaggemasten zijn van hun positie naast de glaspertij verplaatst naar de strook boven de etages.

Gebruikte literatuur

J. Kok, R. van de Pauw en A. van Woerkom, '100 jaar Vroom en Dreesmann, 1887-1987', speciale uitgave van het Magazine 2 (1987), nr. 2.
A. Schneegans, 'Geschäfts- und Kaufhäuser, Warenhäuser und Messpaläste, Passagen und

Galerien, Grosshandelshäuser, Kontorhäuser, Börsengebäude', *Handbuch der Architektur*, Leipzig 1923.
G. Fanelli, *Moderne architectuur in Nederland 1900-1940*, 's Gravenhage 1978.
Archief Vroom en Dreesmann, Amsterdam.
Gemeentearchief Amersfoort, 1934, nr. 453.

Boekbesprekingen

H. P. Deys, *De Gelderse Vallei: geschiedenis in oude kaarten*, Utrecht: HES Uitgevers, 1988, 263 p.; ill., portr., krt., plgr. ISBN 90-6194-077-X. Prijs f 115,-.

Er valt gedurende de laatste decennia een toenemende belangstelling voor de historische geografie waar te nemen. Deze belangstelling resulteerde onder meer in een aantal fraai uitgevoerde werken (ik noem slechts die van Koeman en Donkersloot-de Vrij). Hoewel aldaar ook onze streek aandacht krijgt, was nog geen boek van deze aard voorhanden dat speciaal hieraan was gewijd. In deze lacune is nu voorzien door het uitstekend verzorgde werk van dr. Deys. Aan het uiterlijk is alle zorg besteed: de stofomslag bevat een detail van de kaart van de Veluwe die Christiaan sGrooten ca. 1568 vervaardigde; op de schutbladen staat een kaart 'Hollandia' (met Utrecht en het grootste deel van de Veluwe) van dezelfde kartograaf uit ca. 1592, beide in kleur. Ook in het werk zelf bevindt zich een groot aantal gekleurde kaarten en afbeeldingen, naast de talrijke zwart-wit reproducties in de tekst.

Deze tekst begint met een Inleiding (hoofdstuk 1), inhoudende een beschrijving van het behandelde gebied in oost-Utrecht en de westelijke Veluwe. Daarbij worden ook de besturen van gerechten en heerlijkheden in beide gebieden besproken. Dan volgt een uiteenzetting van de waterhuishouding. Uitvoerig wordt ingegaan op de factoren die een bevredigende oplossing van het probleem der afwatering in de weg stonden. Vervolgens komen de waterschappen ter sprake, alsmede de schouw door de waterschapsbesturen, de hoogheemraadschappen, de heemraadschappen, de dijkstoelen, de veenraadschappen, hun organisatie, samenstelling, werkzaamheden en de jaren van hun oprichting (niet altijd samenvallend met de van overheidswege verleende schouwbrieven). Achtereenvolgens worden nu deze colleges behandeld: die van Arnhem, van de Bunschoter Veen- en Veldendijk, de Malen op het Hoogland, de hoogheemraden van het Waterschap van de Eem, Beken en Aankleve van dien enz. enz. Tenslotte de verzanding der

beken, die via de stadsgrachten van Amersfoort in de Eem uitmonden. Hoofdstuk 2 gaat over de Nederlandse kaarten uit de 16de eeuw die betrekking hebben op de Gelderse Vallei. Hier komen uiteraard de beroemde stadsplattengronden van Jacob van Deventer aan de orde. Van belang is dat een foto wordt gepubliceerd van de originele plattegrond van Amersfoort, berustende in de Biblioteca Nacional te Madrid, dus niet, zoals gebruikelijk, van de natekening in de uitgave van Nijhoff. Overigens blijkt deze natekening, op een paar kleinigheden na, nauwkeurig te zijn. Van Rhenen, waarvan zowel de netkaart (te Madrid) als de minuutkaart (op het Gelderse Rijksarchief) bewaard zijn gebleven, wordt eveneens het net-exemplaar afgebeeld. Ook de provinciekaarten van Van Deventer en sGrooten worden behandeld.

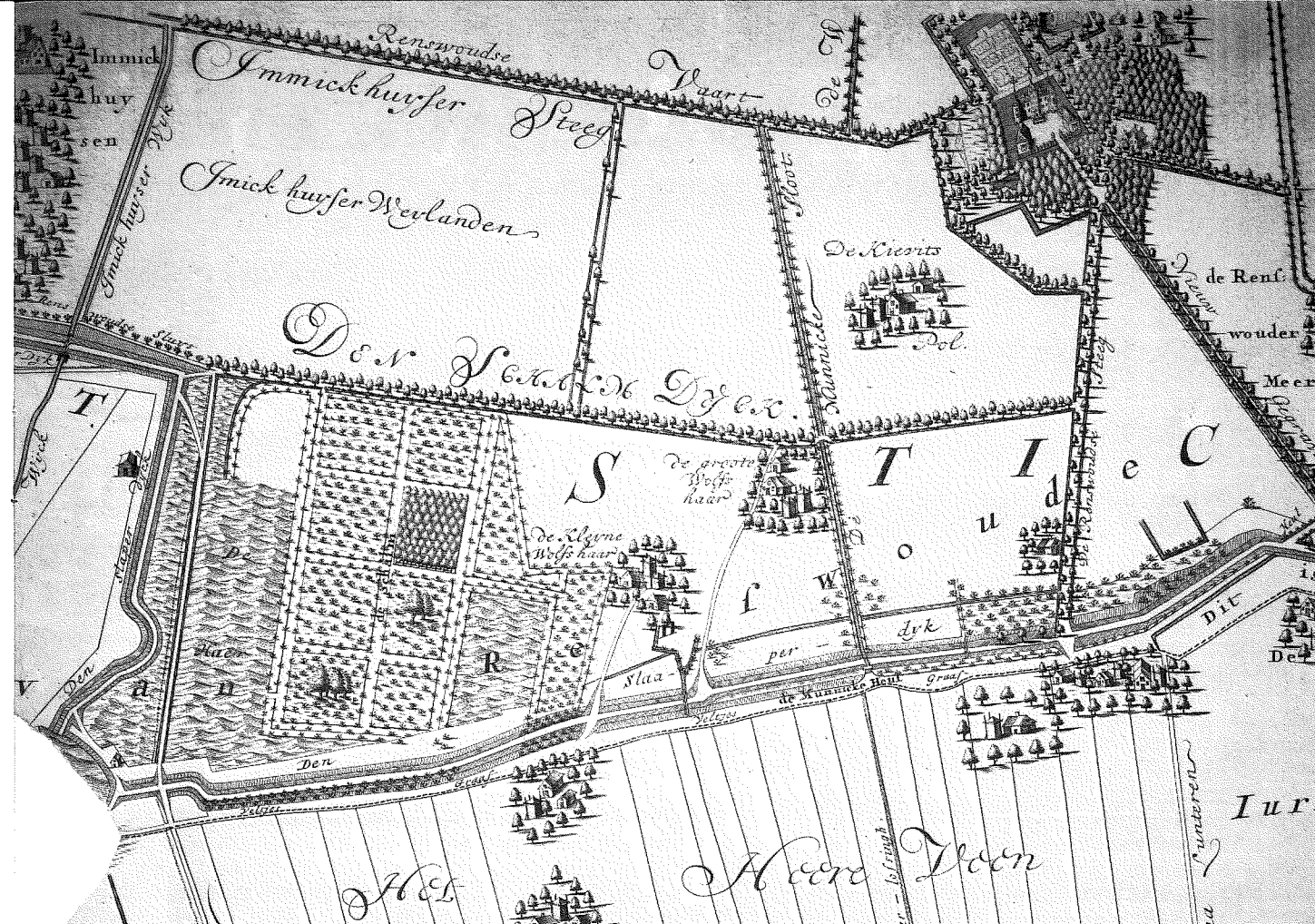
Hoofdstuk 3 gaat over de Gelderse kartograaf Nicolaas van Geelkercken, die werkzaam was tussen ca. 1600 en 1656. Hij hield zich onder andere bezig met het in kaart brengen van de Gelderse Vallei in verband met de afwatering van de westelijke Veluwe. Van hem zijn ook rapporten hierover bewaard.

In hoofdstuk 4 kan men veel lezen over de bekende Utrechtse landmeter en kartograaf Justus van Broeckhuysen, die ca. 60 kaarten tussen 1700 en 1723 heeft vervaardigd, waaronder ten behoeve van de afwatering der Vallei en ook voor militaire inundatie-projecten.

In hoofdstuk 5 komen ter sprake de Bisschop-Davidsgrift en de Gelderse en Stichtse Venen, gelegen tussen Renswoude en Ede. Oorspronkelijk vond de afwatering plaats zowel in de richting van de Zuiderzee als in die van de Rijn. Door de stijging van het Rijnwater kregen echter de noordwestelijke streken vrijwel de gehele last van deze afwatering te dragen, een probleem dat eigenlijk eerst door de aanleg van het Valleikanaal in de jaren 1934-1948 voorgegoot werd opgelost. In 1459 gaf bisschop David van Bourgondië vergunningen uit voor de ontginning van de Gelderse en Stichtse Venen, waarbij de vergunninghouders gebruik mochten maken van de nieuwe Bisschop-Davidsgrift (gegraven 1473-1483) voor de

afvoer van turf. Maar als gevolg van de voortdurende oorlogen tussen Sticht en Gelre stagneerden zowel de vervenings- als de afwateringsprojecten. Deze konden eerst goed van de grond komen nadat Karel V in 1543 Gelre bij zijn gebieden had ingelijfd. De Davidsgrift werd nu hersteld en verlengd. Van groot belang was dat Karel V in 1549 aan de Antwerpenaar Gillebert van Schoonbeecke octrooi verleende voor de ontginning van andere venen in de zuidelijke Vallei, waarbij de Schoonderbeker Grift ontstond, die aansloot op de Luntersebeek. Een verbinding tussen beide griften werd tegengewerkt door de stad Utrecht, die een concurrerende handelsverbinding tussen Amersfoort en de Rijn vreesde. De Slaperdijk, behandeld in hoofdstuk 6, kwam tot stand na een doorbraak van de Grebbedijk in 1651, die een enorme overstroming in het midden en noorden van de Vallei veroorzaakte. Deze dijk kwam tot stand nadat overleg tussen Utrecht en Gelderland, dat weinig deed voor de ophoging en versterking van de Grebbedijk, geen resultaat opleverde. De kosten van aanleg en onderhoud van de nieuwe dijk, die uitsluitend op Stichts gebied kwam te liggen, werden gedragen door vier 'communititeiten', t.w. Amersfoort, Leusden c.a. met Stoutenburg, Woudenberg en Renswoude. Het beheer werd gevoerd door 'Gecommitteerden tot de Directie van de Slaperdijk', op verzoek van genoemde communititeiten ingesteld door de Staten van Utrecht, bestaande uit 8 leden, 2 uit elk der communititeiten. Dat de aanleg van de Slaperdijk voortdurend conflicten tussen Utrecht en Gelderland veroorzaakte, behoeft geen verwondering te wekken, want nu kreeg Gelderland het leeuwedeel van de wateroverlast te dragen. Langdurige onderhandelingen leidden ertoe dat in 1714 een verdrag tussen beide gewesten werd gesloten, waarbij Utrecht een waterlozing door de Slaperdijk aan Gelderland toestond, mits laatstgenoemd gewest zou zorgen voor verhoging en versterking van de Grebbedijk. Deze overeenkomst is tot 1949 van kracht geweest.

Hoofdstuk 7 handelt over de plannen voor een kanaal van de Rijn naar de Zuyderzee, die zowel in het Sticht als in Gel-

Detail van de kaart van de Slaperdijk door Justus van Broekhuijsen uit 1705. De omgeving van Renswoude.

derland werden gemaakt. Geen van beide projecten werd verwezenlijkt. In de 19de eeuw kwamen de plannen voor een 'Keulse Vaart' opnieuw aan de orde. De vraag of dit kanaal over Utrecht dan wel door de Vallei zou komen te lopen, bracht tot in onze eeuw veel pennen in beweging. Zoals bekend zou het Utrecht worden. Het Valleikanaal dient slechts voor de afwatering.

In hoofdstuk 8 wordt gehandeld over de Grebbedijk en de grote doorbraak hiervan in 1855, die een ware ramp veroorzaakte, waarvan veel bewoners het slachtoffer werden.

Hoofdstuk 9 gaat over een onderwerp dat feitelijk tot de militaire geschiedenis behoort, t.w. de aanleg van de Grebbelinie. Het is echter duidelijk dat deze operatie veel consequenties meebracht voor de waterstaat ter plaatse. Het idee stamt reeds uit het begin van de 17de eeuw, vooral naar aanleiding van de Duits-Spaanse inval in 1629. Door samenwerking van Holland stagneerde de uitvoering, want dit gewest vreesde verwaarlozing van de Hollandse Waterlinie. Eerst sedert 1745 begon men met een serieuze uitvoering. Het belang van dit project blijkt uit de lijst van memories over dit thema, die de auteur achter het hoofdstuk publiceert.

Hoofdstuk 10 behandelt de zeedijk bij Nijkerk, hoofdstuk 11 de verkoop van de heerlijkheid Woudenberg door de Staten van Utrecht in 1714, tegelijk met een groot aantal andere heerlijkheden in oost-Utrecht.

Bijlage 1 bevat een jaartallenlijst betreffende de Gelderse Vallei over de jaren 1165-1884.

Bijlage 2 vormt naast de tekst de belangrijkste bijdrage van dit boek (p. 152-243), namelijk een lijst van alle door Deys gevonden kaarten van de Gelderse Vallei, met vermelding van de vindplaatsen. Bij de gedrukte en gegraveerde (dus vernieuwde) kaarten worden echter niet alle instellingen genoemd die in het bezit zijn van exemplaren. Kaarten, aangetroffen b.v. op het Rijksarchief Utrecht of in de collectie Bodel Nijenhuis (Universiteitsbibliotheek Leiden), bevinden zich soms in de Topografische Atlas van de Gemeentelijke Archiefdienst Amersfoort of in het Museum Flehite, zonder dat dit wordt vermeld. Hiermede moet de onderzoeker dus rekening houden. De volgorde van vermelding wordt bepaald door die van de 7 bladen van de Topografische Kaart van Nederland (TKN) die de Gelderse Vallei omvatten. Binnen dit kader zijn de kaarten zoveel mogelijk in chronologische volgorde beschreven. Niet minder dan 690 kaarten en kaartenboeken zijn in de lijst opgenomen. Het belang voor het historische onderzoek van deze omvangrijke catalogisering behoeft wel niet nader te worden toegelicht! Bijlage 3 is een index van vermelde kaarten met het kaartnummer van de archieven, museums en bibliotheken waarin zij werden aangetroffen. Bijlage 4 vormt een register van landmeters en kaarttekenaars, vermeld in de kaartenlijst.

Tot slot volgen nog een literatuuropgave, een register betreffende p. 11-151 (= de tekst + bijlage 1) (namen van personen, plaatsen, gebouwen enz. en ook enige waterstaatstermen) en een illustratie-verantwoording (vindplaatsen van in dit boek opgenomen foto's, prenten en kaarten). Aangezien dit werk, ondanks de hoge prijs (waarvoor men dan ook 'waar voor zijn geld' krijgt!) hopelijk zoveel belangstelling zal trekken dat een volgende druk nodig zal blijken, volgen hierna enige opmerkingen en voorstellen tot verbetering.

(Pag. 2-3), afbeelding van kaart 636: het jaartal 1483 moet zijn 1843 (zie ook p. 236, alwaar het juiste jaartal). Pag. 11, kol. 2, r. 1: Karel van Gelder overleed in 1538, niet in 1543. Tussen beide jaren regeerde Willem van Gulik, hertog van Kleef, zoals terecht op p. 28 wordt vermeld. Pag. 12, kol. 2, einde al. 3: 'Franse bewind' rond 1800? Pag. 19, kol. 1, r. 6/7: de 'Nieuwe Eem', tussen Koppelpoort en Isselt, werd niet pas gegraven in 1555 (ontleend aan Van Bemmél II, 807; Van Rootselaar, Amersfoort 1, 17), want deze waterloop bestond reeds in 1333! Waartoe zou trouwens de Koppelpoort, die dateert van kort vóór 1400, hebben gediend? In 1555 vond op bevel van Karel V een uitdieping en verbreding van de Nieuwe Eem plaats, zoals ook blijkt uit het door Van Bemmél, t.a.p., gegeven citaat. Pag. 19, kol. 1, al. 2: 'Sinds 1613 was men bezig met de aanleg van een jaagpad vanaf de Eemmond tot aan Amersfoort'. Men begon echter bij

de Kleine Koppel. Geleidelijk werd in de loop van de 17de eeuw het Trekpad doorgetrokken tot aan de Eemmond. Pag. 19, kol. 2, r. 5/6 v.o.: 'In 1870/71 kreeg het Eemcollege de naam van Hoogheemraadschap...' In de 18de eeuw werden echter de leden van dit college reeds aangeduid als 'hoge heemraden' (zie de kaart op p. 16/17). Pag. 25: de kaarten van Van Deventer en sGrooten 'zijn naar alle waarschijnlijkheid uit militair-strategische overwegingen besteld: de Nederlanden verkeerden toen in het beginstadium van de Tachtigjarige Oorlog'. De opdracht aan Van Deventer tot het in kaart brengen van de steden der Nederlanden werd reeds in 1559 gegeven, die voor de provinciekaarten was van nog ouder datum: 1536-1547 (zoals de auteur zelf vermeldt op p. 25, kol. 1, al. 3; zie ook p. 28). Pag. 27, kol. 2, al. 5: Deys merkt hier op dat de natekening van de plattegrond van Amersfoort van Van Deventer in de Nijhoff-uitgave nauwkeurig is, op een paar kleine uitzonderingen na. Dan zegt hij: 'Het kriebeltje ten zuiden van het Spui is in werkelijkheid een (klooster)kerkje'. Bedoeld is kennelijk de kapel van het St.-Pietersgasthuis (de kloosterkapel der Observanten is duidelijk als zodanig weergegeven). Pag. 47, kol. 1: afb. 18, lees afb. 19. Pag. 54, kol. 1, r. 14: 'keizerlijke venen', beter 'landsheerlijke venen', want Karel V bezat ze als heer van Utrecht, niet als Duits keizer. Pag. 88, kol. 1, al. 6: 1145 moet zijn 1165 (juiste jaartal zie jaartallenlijst op p. 148). Pag. 106, al. 2: Frederik Hendrik 'Kapitein en Admiraal-Generaal van de landmacht'? Fr. H. was kapitein-generaal (opperbevelhebber) van de landmacht en admiraal-generaal van de vloot der Unie. Pag. 110, kol. 2, al. 2: het was niet Raimund(o) graaf van Montecuccoli (of Montecuculi) (1609-1680) die als keizerlijk bevelhebber Amersfoort in 1629 bezette, doch diens oom Ernest(o). Raimund was een der beroemdste veldheren van zijn tijd en tevens een belangrijk militair theoreticus. Hij was het inderdaad, zoals op p. 113, kol. 2, wordt vermeld, die in 1672/73 het keizerlijk leger aanvoerde dat samen met de Republiek en Spanje tegen de Fransen vocht

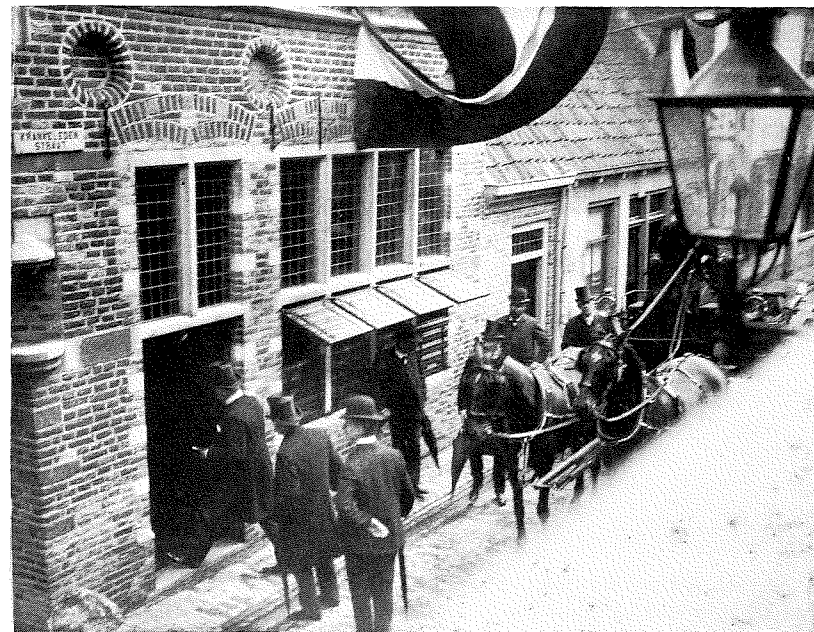
(zijn portret vindt men op p. 112, afb. 62). Van Bemmelen II, 944, noemt terecht Ernst als bezetter van Amersfoort, doch maakt dezelfde fout als Deys door hem in 1680 te laten overlijden (p. 951, vgl. Deys, p. 130, noot 19). Pag. 153, kaart 3: de kaart van Amersfoort werd door Braun-Hogenberg uitgegeven in dl. 4, kaart 15, verschenen in 1588. Genoemd deelnummer is hier weggelaten, het vermelde jaartal 1572 heeft betrekking op de uitgave van dl. 1. De plattegrond is niet 'ontworpen' door Stempel(ius): deze verzocht aan Michael ab Isselt om 'invulling' van het carton van Van Deventer met gebouwen, van welk carton hij kennelijk een copie bezat. Door Van Isselts bemiddeling heeft Cloeting deze taak vervuld, terwijl Jacob van Hees de bijbehorende tekst verzorgde. De geadresseerde van de afgedrukte Latijnse brief van Van Isselt was Hendrik van Westreenen (in het Latijn Henricus, niet Henrico = datief). Er moet nog worden opgemerkt dat deze brief in latere drukken is weggelaten en vervangen door een vervolg op de historische beschrijving tot 1629. Pag. 157, krt. 27: noorden links? Pag. 159, krt. 34, zie ook p. 160, krt. 47: 't Zandt (gedempt 1593)'. Deze demping vond plaats in de jaren 1630-1640. Pag. 159, krt. 39: 'De Havik is nog niet gedempt', lees: De Aagtsingel of noordelijke singelgracht enz. Dit kaartje van Amersfoort, afgebeeld op p. 111, afb. 61, boven, is een slordige copie naar Braun-Hogenberg, omstreeks 1600 uitgegeven in Venetië, ook aanwezig in de Topografische Atlas van de Gemeentelijke Archiefdienst Amersfoort, doch niet vermeld bij Simon-Forster/Brongers. De aldaar aanwezige noordpijl laat de Eem noordwaarts lopen, in plaats van naar het noord-westen. Gekleurde kaart I (tgo. p. 160), J (tgo. p. 161), K (tgo. p. 176), alle gedateerd ca. 1840, moeten vervaardigd zijn in of na 1845, omdat de Rijnspoorweg erop is aangegeven (1843 aangelegd traject Amsterdam-Utrecht, 1845 doorgetrokken naar Arnhem). Ik hoop dat het bovenstaande voldoende recht doet aan het belang van deze publicatie en dat velen dit werk zullen raadplegen en zo mogelijk aanschaffen.

J.H.

B. G. J. Elias en P. C. B. Maarschalkerweerd, *Amersfoort verleden tijd*, Rijswijk: Elmar, 1988. 131 p.: foto's, krt. ISBN 90-6120-556-5. Prijs f 29,50.

Reeds gedurende enige tijd doet de uitgeverij Elmar fotoboeken over Nederlandse steden verschijnen, met medewerking van plaatselijke archiefdiensten en museums. De gepubliceerde foto's stammen uit het tijdperk ca. 1860-ca. 1940, dus de jaren waarin de fotografie hier te lande, vooral als gevolg van technische verbeteringen, tot bloei kwam. Maar ook het enthousiasme van de vaklieden op dit gebied droeg in hoge mate bij tot de vorming van series stadsgezichten, die uiterst waardevol zijn voor de kennis van oudere stedelijke toestanden, vooral omdat zich gedurende onze eeuw grote veranderingen hierin voordeden. Aan het initiatief van de uitgever danken wij de toegankelijkheid voor een groot publiek van talrijke fraaie foto's, die anders slechts aan de beheerders van archieven en museums en aan een klein aantal navorsers bekend zouden zijn. Natuurlijk was reeds een en ander gepubliceerd in boeken en tijdschriften, soms ook wel in kranten, maar veel waardevol materiaal genoot nauwelijks of in het geheel geen bekendheid. Thans is Amersfoort aan de beurt gekomen en hieraan danken wij een voorbeeldig uitgevoerd werk, met deskundige toelichtende teksten van de directeur van Museum Flehite en de gemeentearchivaris.

De Inleiding is vooral van belang wegens de gegevens over Amersfoortse fotografen, onder wie Wentzel een vooraanstaande plaats innam. Voorts wordt hier een schets gegeven van een 'rondwandeling', die ongeveer de volgorde van platen en tekst weerspiegelt. Natuurlijk tevens met de bedoeling dat deze rondwandeling door de lezer zo mogelijk 'in natura' wordt herhaald! De teksten zijn zeer uitvoerig en bevatten veel meer informatie dan een simpele toelichting van het afgebeelde vereist. Het grondige onderzoek, verricht door de auteurs, verdient de grootste lof. Zo wordt dit werk bijna een 'heemkundige geschiedenis' van de stad over het betref-

De foto die in 'Amersfoort verleden tijd' had moeten staan: de calèche van burgemeester en wethouders bij het Kapelhuis op 31 augustus 1905.

fende tijdperk. Een opsomming van het gebodene is uiteraard op deze plaats niet mogelijk. Ik wijs er slechts op dat niet alleen straatgezichten en gebouwen zijn afgebeeld, doch ook allerhande evenementen, zoals vieringen van de Koninginnedag (31 augustus), opgraving van de Amersfoortse Kei, herdenking van de dood van Oldenbarnevelt bij diens borstbeeld (toenmaals) op het Stationsplein (1919), concerten, voorstellingen, interieurs van winkels en fabrieken, terwijl veel bijzonderheden over afgebeelde personen worden verstrekt (heel leuk voor oudere Amersfoorters, maar ook van belang voor de genealogie).

Een paar aanvullende gegevens en een enkele opmerking mogen er blijk van geven dat de tekst door mij wordt opgevat als meer dan een 'praatje bij een plaatje'.

Pag. 6 (Inl.): het jaartal 1916 als jaar van vestiging van Th. F. van de Pol in Amersfoort klopt niet met hetgeen even verder wordt medegedeeld, dat hij zich reeds in 1886 als zelfstandig fotograaf in de Korte Beekstraat vestigde. Of is laatstgenoemd jaartal onjuist? Was er toen een 'Korte Beekstraat'? Of wordt de Korte Bergstraat bedoeld (thans voor een deel Vlasakkerweg)? In 1886 nogal excentrisch gelegen, maar in de Beekstraat en Korte Bergstraat bevonden zich blijkens de plattegrond van Van Vooren en Wagemaker in 1888 reeds huizen.

Pag. 15: misschien had hier nog extra kunnen worden vermeld dat de export van Phoenix-bier vooral naar Nederlands-Indië plaatsvond.

Pag. 26: de aldaar afgedrukte foto is niet in overeenstemming met de bijbehorende tekst. Het is inderdaad aannemelijk dat de foto betrekking heeft op de opening van het proeflokaal in het Kapelhuis op 31 augustus 1905. Maar een calèche met burgemeester en wethouders kan men op de foto niet ontdekken. Vermoedelijk is een verkeerde foto geplaatst.

Pag. 80: 'In 1554 werd de stedelijke gevangenis van het stadhuis aan de Hof hierheen (t.w. naar de Dieventoren) overgebracht'. De toren wordt echter in 1434 reeds als zodanig vermeld. De gevangenis zal er toen nog niet zo lang gevestigd zijn geweest, aangezien slechts een jaar of tien tevoren de nieuwe stadsmuur aldaar (met Triesjespoort en Monnikendam) was voltooid. De oorspronkelijke naam 'Plompetoren' wordt in dit boek niet genoemd.

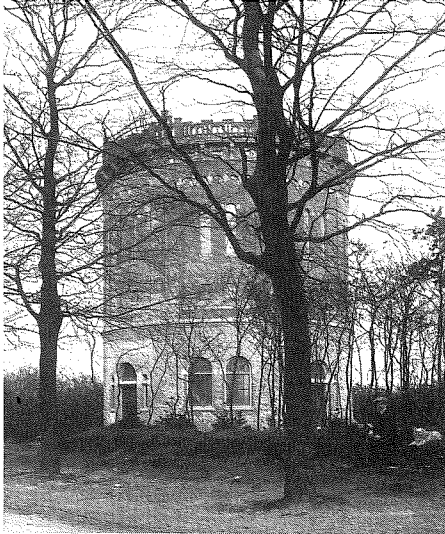
Pag. 82: in 1331 verleende de bisschop aan de stad het recht tot het houden van twee vrije markten naast de reeds bestaande markt. Deze laatste werd dus niet in 1331 toegestaan, doch reeds eerder. Aangezien het marktrecht meestal het oudste recht was dat een stad kenmerkte, zal de eerste markt al van vóór 1259 dateren, in welk jaar Amersfoort het stadsrecht van Utrecht ontving en bestaande rechten van stedelijk karakter werden bevestigd. Een markt voor hoornvee werd reeds in 1478 door bisschop David van Bourgondië toegestaan.

Pag. 105: 'Pruisische kozakken' moet natuurlijk luiden: Russische kozakken. Pag. 113: de aldaar veronderstelde instemming heden ten dage met Craandijks uitlating in 1875 zal toch wel slechts betrekking hebben op de jacht, niet op de verdwijning van herten en wilde zwijnen hier te lande, waarover de 19de-eeuwse dominee zich zo prijzend uitliet! In Craandijks tijd vond men dat de 'nutteloze' woeste gronden maar zo snel mogelijk moesten worden ontgonnen ten behoeve van de landbouw. Samenvattend mogen wij vaststellen dat deze uitgave een wezenlijke aanwinst betekent voor onze kennis van de recente geschiedenis der stad, die tot voor kort nogal stiefmoederlijk was bedeed.

J. H.

H. M. de Bruijn-Franken. *Het waterbedrijf in relatie tot de maatschappelijke verhoudingen: waterbedrijf gemeente Amersfoort 1913-1988*, Amersfoort: Gemeentelijk Gas-, Water- en CAI-bedrijf; Gemeentelijke Archiefdienst, 1988. 354 p.: ill., portr., schematische tek., krt., plgr., tab., graf.

Tot ongeveer een jaar of tien geleden vormde de geschiedenis van Amersfoort gedurende de late 19de en de 20ste eeuw een tamelijk verwaarloosd tijdperk. Dat dit ook gold voor de geschiedenis der gemeentelijke diensten en bedrijven behoeft dan ook geen verwondering te wekken. Hierin is de laatste tijd wel een grote verandering gekomen. Ik vermeld hier slechts de *Historie der Amersfoortse Brandweer* van Wim Vивиé en Jan v.d. Berg (jubileumboek 1983) en *100 jaar Gemeentelijke Reinigingsdienst* door W. A. van de Wetering (Flehite, jrg. 16, nr. 3/4, 1984). Daarnaast verschenen ook kleinere publikaties over andere diensten, die historische gegevens bevatten (zie ook onze Kroniek, passim). Het omvangrijke werk van drs. De Bruijn-Franken vormt wel een hoogtepunt van deze activiteiten. Wat onmiddellijk opvalt is het feit dat de geschiedenis van het Amersfoortse waterbedrijf beschreven wordt in het kader van de ontwikkeling der watervoorziening in ons gehele land en in verband met de algemene sociaal-economische toestanden aldaar. In zijn Voorwoord wijst de directeur van het Gemeentelijk Gas-, Water- en CAI-bedrijf, ir. P. Jonkman, erop dat de waterbedrijven voor de buitenstaanders een betrekkelijk onbekend gebied zijn, juist door de 'vanzelfsprekendheid' van de watervoorziening in de huidige tijd. Men realiseert zich maar zelden hoe belangrijk de watervoorziening is voor allerlei doodgewone dagelijkse behoeften en wat er allemaal aan vastzit om aan deze behoeften te kunnen voldoen. In de Inleiding zet de schrijfster de opzet van haar werk uiteen. Uiteraard leent een boek waarin zoveel onderwerpen en aspecten ter sprake komen zich niet voor een zuiver chronologische behandeling. Het probleem is: hoe de thematische behandeling van deze verschillende

De watertoren op de Amersfoortse Berg in het begin van deze eeuw.

onderwerpen te combineren met een verhaal over de ontwikkeling van het bedrijf, die door verschillende externe factoren werd beïnvloed. Een standaard-oplossing hiervoor is niet voorhanden, zoals iedere geschiedschrijver uit ervaring weet. De overzichtelijkheid en de leesbaarheid van het uiteindelijke resultaat vormen hier het enige criterium. En m.i. heeft de auteur dit probleem uitstekend opgelost.

Hoofdstuk I bevat een schets van het algemene sociaal-economische klimaat in Nederland gedurende de 19de eeuw. Het is geen opwekkend beeld! Met volkshuisvesting en hygiëne was het treurig gesteld (men denke hierbij o.a. aan de herhaalde cholera-epidemieën). Daar de gemeenten het gewoonlijk lieten afweten, begon het Rijk zich sedert de tweede helft van de eeuw, zij het aarzelend, steeds meer te bemoeien met sociale aangelegenheden. Zeer langzaam kwam de wetgeving op gang. Zo werden gemeentelijke gezondheidscommissies bij de wet voorgeschreven. Na een beschrijving van de drinkwatervoorziening vóór ca. 1850 (openbare en particuliere pompen, die lang niet altijd goed drinkwater opleverden) wordt de opkomst van de openbare nutsbedrijven behandeld. Het oudste waterbedrijf hier te lande was dat te Amsterdam (1853). Daarna volgden andere steden. Soms waren het gemeentelijke, soms particuliere bedrijven die van gemeentewege consessies ontvingen. In 1889 verleende Amersfoort een consessie aan de Utrechtse Waterleidingmaatschappij, die op de Stompert bij Soesterberg haar waterwinningsgebied had, dat voortaan zowel de stad Utrecht als Amersfoort van water voorzag. Dat Amersfoort sedert de eeuwwisseling plannen begon te maken voor een eigen gemeentelijke waterleiding was niet het gevolg van de kwaliteit van het UWM-water, want deze was volgens de Amersfoortse Gezondheidscommissie zeer goed, maar van de ervaring dat de druk op de leiding in geval van brand ontoereikend was. In hoofdstuk II wordt de voorbereiding van het gemeentelijk bedrijf besproken. Een 'prise d'eau' zou aan de straatweg naar Hoevelaken (Hogeweg) worden aangelegd, terwijl op de Berg een waterreser-

voir voor de hoger gelegen gedeelten van de gemeente (het Bergkwartier in wording) zou komen. Het waterbedrijf werd organisatorisch verenigd met het gemeentelijke gasbedrijf (daterend van 1900). Vervolgens komt de inrichting van het bedrijf aan de orde en de winningsmethode, in verband met de geo-hydrologische omstandigheden in de Gelderse Vallei. Bij de opening op 1 april 1913 waren er 250 aansluitingen, die weldra door talrijke andere werden gevolgd. De kwaliteit van het water bleek uitstekend. De capaciteit werd uitgebreid door het slaan van nieuwe bronnen en door technische verbeteringen. Beheer en bedrijfsvoering (personeel, bedrijfswinsten, hun bestemming), het beleid (levering bij abonnement of over de meter), levering aan de kazernes ter plaatse (die tot 1913 water betrokken van de UWM), levering aan de kampen voor Belgische vluchtelingen in 1914-1918, problemen tijdens de Eerste Wereldoorlog en in de Crisistijd, maatregelen voor de volksgezondheid, bouw- en woningtoezicht, badhuizen en de belangrijke rol van de Gemeentelijke Gezondheidscommissie (in 1934 vervangen door de GGD), komen vervolgens ter sprake. De juridische strijd tussen de UWM en de gemeente in verband met eerder verleende consessies krijgt uitvoerig aandacht. Na rechterlijke uitspraken tot in hoogste instantie kon de gemeentelijke waterleiding worden gehandhaafd, doch daarnaast bleef de UWM tot 1939 ook aan Amersfoortse afnemers leveren. Deze coëxistentie verliep niet zonder wrijvingen: de gemeente Amersfoort leverde tegen lagere tarieven en verzorgde in toenemende mate ook gedeelten van omliggende gemeenten. Hoofdstuk III gaat over de bestuurlijke en beheerstechnische ontwikkelingen, gerelateerd aan de wetgeving. In 1923 kwam een provinciale drinkwaterverordening voor Utrecht tot stand; gemeentelijke maatregelen werden onderworpen aan de goedkeuring van Gedeputeerde Staten. Eerst in 1954 werd een Grondwaterwet voor waterleidingsbedrijven uitgevaardigd. In 1986 kwam de Wet Bodembescherming tot stand. Uitvoerig wordt de voorgeschiedenis van deze wetgeving besproken.

Hoofdstuk IV behandelt het gemeentewaterleidingsmonopolie te Amersfoort in de jaren 1939-1988, nadat de consessie aan de UWM was komen te vervallen. De lotgevallen van het waterbedrijf gedurende de Tweede Wereldoorlog en in de tijd van de wederopbouw volgen hierna, waarbij niet zozeer de watervoorziening als wel de materiaalschaarste het voornaamste probleem vormde. De uitbreiding van het voorzieningsgebied was een gevolg van de na-oorlogse uitbreiding van het Amersfoortse woon- en industriegebied en van de levering aan Leusden, Hoevelaken, Bunschoten, Hoogland en Stoutenburg. Een heel nieuw probleem vormde na ca. 1960 de toenemende bodemvervuiling als gevolg van de aanleg van snelwegen, de industrialisering, de bio-industrie, de mestoverschotten enz., alsmede de daling van de grondwaterstand door groter verbruik. Een uiteenzetting over het bedrijf in 1988 sluit het hoofdstuk af. In hoofdstuk V worden de reorganisatie van de drinkwatervoorziening en de recente plannen voor een Waterleidingsbedrijf Midden-Nederland besproken. De reactie van de gemeente Amersfoort hierop en haar tegenvoorstel, een geïntegreerd waterbedrijf voor het Eemlandgebied, worden uiteengezet. In haar conclusie vat de schr. het voorafgaande nog eens samen. Zij wijst hierbij op de enorme prestatie van het gemeentelijk waterbedrijf: steeds goed drinkwater tegen een redelijke prijs, waarbij de bekwaamheid en de toewijding van de medewerkers van groot belang was. De bijlagen omvatten geraadpleegde archivalia (Gemeentelijke Archiefdienst, Secretarie-archief, archief van het Waterbedrijf, archief van Gemeentewerken enz.) en publikaties, lijsten van informanten, personeel, directeuren, wethouders der bedrijven, alsmede bedrijven die financieel bijdroegen aan de totstandkoming van dit boek. De uitvoering van tekst en afbeeldingen door de gemeentelijke huisdrukkerij is onberispelijk; het bindwerk, op zichzelf heel netjes, maakt het boek echter niet gemakkelijk hanteerbaar. Na het voorafgaande is iedere aanbeveling van dit magistrale werk overbodig! J. H.

J. A. Brongers, red. *Archeologie en geschiedenis van een bouwplaats in Amersfoort uitgegeven ter gelegenheid van de opening, op dinsdag 28 juni 1988, van het nieuwe gebouw voor de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort*, Amersfoort: Uitgeverij Bekking, 1988. 119 p.: ill., facs., plgr. (Amersfortia Reeks, dl. 6). ISBN 90-6109-1845. Prijs f 24,50.

Dit deel van de zo succesvolle Amersfortia Reeks levert ons weer een belangrijk en fraai uitgevoerd boek op, waaraan een aantal bij uitstek deskundigen hun medewerking verleenden. De vormgeving (door Willem Jan Kopper) is bijzonder aantrekkelijk, de afbeeldingen zijn mooi en duidelijk gereproduceerd. Na het Voorwoord van de redacteur J. A. Brongers volgt een bijdrage van L. van Hoorn-Koster, *Een opmerkelijk hoekje van de oude binnenstad* (p. 8-48), zoals wij gewend zijn van deze auteur, een bijzonder nauwkeurige reconstructie vanaf de 16de eeuw van de geschiedenis der gebouwen die op de plaats van het Oud-Katholiek Seminarie en haar onmiddellijke omgeving hebben gestaan of aldaar nog aanwezig zijn. Dit gebouwencomplex omvat, naast de nieuwbouw, mede het gerestaureerde voormalige Seminarie. Eerst worden het Humanistengebouw en de schuilkerk besproken, vervolgens de uitbreidingen van het Seminarie, de bouw van het Herengebouw enz. Wij krijgen een goed beeld van de geschiedenis der huizen die zich op deze plaats en haar omgeving hebben bevonden vóór de stichting van het Seminarie, en de bouwactiviteiten in de tijd daarna, met uitvoerige verwijzingen naar archieven en literatuur. Tevens wordt een schat aan gegevens over personen en families die aldaar hebben gewoond, alsmede over begunstigers van het Seminarie geboden. Een register van persoonsnamen vormt ook voor genealogische onderzoekers een welkom hulpmiddel. De volgende bijdrage: *Archeologisch onderzoek op de hoek van de Kerkstraat/Muurhuizen te Amersfoort* (p. 49-83), door de stadsarcheologen M. Krauwer en F. M. E. Snieder, met een *Appendix: de glasvondsten*, door A. P. de Boer, vormt

De ontspanningszaal van de studenten, ca. 1925.

in feite de 'voorgeschiedenis' van het voorafgaande. Voordat nieuwbouw en restauratie begonnen kon het betreffende terrein in de jaren 1984 en 1985 archeologisch worden uitgekamd. Kon de bijdrage van Van Hoorn-Koster de geschiedenis vanaf de 16de eeuw omvatten, thans hebben wij te maken met een veel oudere tijd: de eerste fase (ingebruikneming en ontwatering van het terrein) omvat het tijdperk eind 12de eeuw tot eind 13de eeuw; de tweede fase (ophoging en eerste bewoningen) het tijdperk ca. 1300-15de eeuw; de derde fase de funderingen vanaf de 15de eeuw. Tevens worden de vondsten in de verschillende grondlagen besproken. Dit alles toegelicht met duidelijke tekeningen en foto's. Dit artikel is niet alleen van belang voor de geschiedenis van deze speciale grondpercelen, maar ook voor de oudste geschiedenis der stad in het algemeen. Hoewel de eerste bijdrage ons al het een en ander over de geschiedenis van het Seminarie meedeelt, wordt nu nader ingegaan op *Het leven binnen de muren* (p. 84-99) door J. N. van Ditmarsch, oud-katholiek pastoor te Utrecht en kanunnik van het O.K. Metropolitaan Kapittel aldaar, zelf oud-student. De voorgeschiedenis en lotgevallen van deze hogeschool, de docenten en studenten, de studieprogramma's, het godsdienstig leven binnen de muren, de oorsprong en geest van de 'Oud-bisschoppelijke Clerezij', over dit alles komen wij veel te weten. De titel van het laatste hoofdstukje, 'teveel om te noemen', geldt helaas ook voor deze bespreking (en uiteraard voor die van alle andere bijdragen). De bijdrage van de directeur van de ROB, W. A. van Es, gaat over *De voorgeschiedenis* van het bouwproject (p. 100-105). Wij lezen over de lotgevallen van deze rijksdienst, oorspronkelijk gevestigd te 's-Gravenhage (1947-1949) en in 1949 verhuisd naar Amersfoort, waar het voormalige klooster Mariënhof aan de Kleine Haag het eerste 'eigen huis' vormde. Reeds lang vóór 1988 werden onderdelen van de dienst elders in de stad ondergebracht, o.a. in gebouwen van het

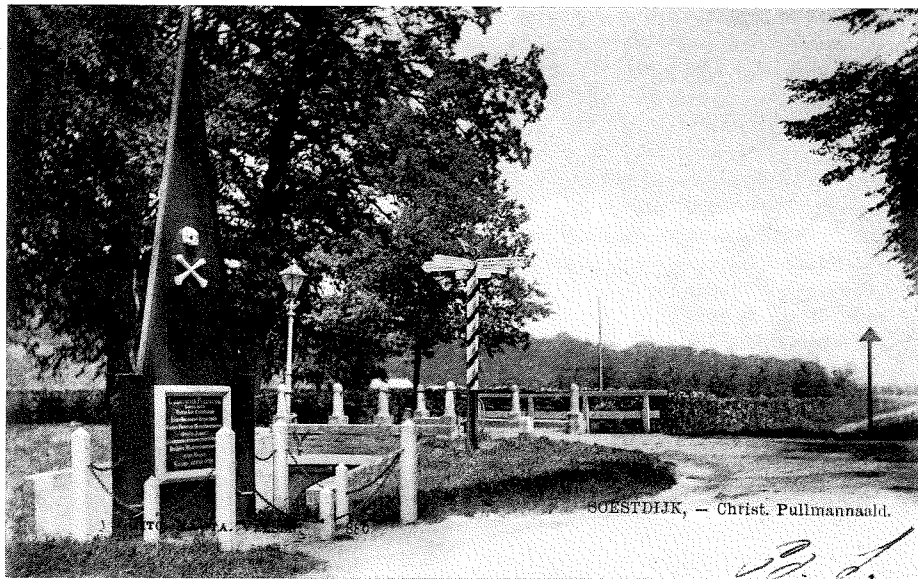
voormalige Seminarie. De geschiedenis van dit zeer omstreden project wordt uitvoerig uit de doeken gedaan. Het artikel van Hans van Dijk, *'De ruimte die ik cadeau kreeg heb ik op luxueuze wijze gebruikt'* (p. 106-115) is een interview met de architect ir. Abel Cahen. Deze vertelt over de opzet van het gebouw, de architectuur in verband met de functie, de stijl in verband met de moderne stromingen in de bouwkunde en de problemen die het gebruik van de oude gebouwen met zich meebrengt. Ook van de hand van Hans van Dijk is de laatste bijdrage: *Nu de nieuwe vestiging van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek er staat* (p. 116-119). In aansluiting op het voorafgaande vraaggesprek wordt nader ingegaan op de architectuurstroming het 'Hollandse Structuralisme' en de internationale achtergronden daarvan, van welke stroming ir. Cahen de ondogmatische vertegenwoordiger is. Hij verdedigt de esthetische functie van het gebouw in het kader van de binnenstad. Dit nieuwe werk van de Amersfortia Reeks levert een schat van tot dusver onbekende gegevens over de oude en nieuwe geschiedenis van de Amersfoortse binnenstad. Het is te hopen dat dit werk in veler handen komt.

J. H.

E. J(ans), *Karolingische boerderij uit Dorestad wordt herbouwd bij Amersfoort*, in Heemschut, jrg. 64, no. 10 (okt. 1987), p. 19, handelt over de reconstructie van een 'stadsboerderij' uit het oude Dorestad op het landgoed Schothorst te Hoogland. De inrichting wordt zo authentiek mogelijk: er komt o.a. een gereconstrueerd 9de-eeuws weefgetouw om kleding uit die tijd te vervaardigen. Op het omliggende terrein zal vroeg-middeleeuwse land-, tuinbouw en veeteelt worden beoefend enz.

In Spiegel Historiae, jrg. 22, nr. 11 (nov. 1987), p. 480-483, geeft W. H. P. Scholten onder de titel *De affaire bij Soestdijk, 26-27 juli 1787* op basis van authentieke bronnen in het Koninklijk Huisarchief en het Algemeen Rijksarchief nog eens een reconstructie van de patriotische aanval op paleis Soestdijk, een gebeurtenis die in de bestaande literatuur niet altijd even correct wordt weergegeven.

In onze Kroniek jrg. 17, nr. 3 (1985), p. 48, vestigden wij de aandacht op een belangrijke verhandeling van J. H. Lodewijks, *Verbinding en verband, handelende over spoorwegaanleg en economische ontwikkeling in Amersfoort 1860-1890*. De auteur heeft thans dit thema opnieuw behandeld, maar dan in zeer uitgebreide en verdiepte vorm: de vervoersgeschiedenis c.a. gaat nu terug tot 1820, terwijl op groter schaal verwante onderwerpen erbij zijn betrokken: *Verkeer, vervoer, ... verandering?: ontsluiting van Amersfoort 1820-1890* (doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Utrecht, jan. 1987, 190 blz., ill., krt., plgr., tab., graf., facs.). Met vervoer en verbinding nog steeds als centraal thema wordt hier een veelomvattende analyse en beschouwing gegeven omtrent het economische leven te Amersfoort in genoemd tijdperk, waarbij ook de politieke rol van het gemeentebestuur veel aandacht krijgt. Na het inleidende hoofdstuk I volgt in hoofdstuk II de behandeling van de verkeersgeografische ligging der stad, de land- en waterwegen, de bevolkingsgroei en -structuur, de bestaansmiddelen, de conjunctu-rele ontwikkeling, de rol van de overheid

Monument voor Christoffel Pullmann, die in 1787 sneuvelde bij een patriotse aanval op paleis Soestdijk. Dit gedenkteken uit 1882 was het derde in successie. In 1937 werd het huidige monumentje, voorstellende een grenadier, onthuld.

(onderhoud van de Eem c.a. en van de wegen), de beurtveren, wagenveren en diligences. Vaak wordt hierbij teruggegrepen op de 18de-eeuwse toestanden. Hoofdstuk III behandelt de tweede helft van de vorige eeuw, waarbij de invloed van het gemeentebestuur, zoals dit na de uitvaardiging der Gemeentewet (1851) was samengesteld, wordt geanalyseerd. Hierbij is van belang de kritiek die Lodewijks uitoefent op de in onze Kroniek (Flehite, jrg. 19, nr. 1/2, p. 16) besproken, overigens verdienstelijke, scriptie van Lisenka Schmitz, Amersfoort en de Gemeentewet. Hierin wordt de minder gelukkige opmerking gemaakt dat de Gemeentewet van 1851 geen onmiddellijke invloed heeft uitgeoefend op de beroepenstructuur van de gemeentelijke bestuurders. De auteur toont overtuigend aan dat vanaf genoemd jaar het aandeel van de neringdoende burgerij, die tevoren zeer gebrekkig in het gemeentebestuur was vertegenwoordigd, met sprongen omhoog ging, zulks mede als gevolg van het feit dat de som van het patentrecht, verschuldigd voor de uitoefening van een bedrijf, bij het vereiste censusbedrag voor

de uitoefening van het kiesrecht werd opgesteld. Ook nu worden de (zeer geringe) bevolkingsgroei, de relatieve invloed van de godsdienstige gezindten in de Raad, het getal der bedeelden, verkeer en vervoer enz. aan een beschouwing onderworpen. Vanaf de jaren vijftig kwam de spoorwegverbinding steeds meer de aandacht opeisen, waarbij de Amersfoortsche Courant en de Kamer van Koophandel (in deze volgorde) het voortouw namen. In 1863 komt de stad aan de spoorlijn Utrecht-Amersfoort-Harderwijk-Hattem-(Zwolle) te liggen. In 1874 volgt de lijn Amsterdam-Amersfoort-Zutphen, in 1886 Amersfoort-Kesteren. In zijn vorige werk had de auteur reeds een analyse gegeven van de motivering, de financiering enz. van deze nieuwe verbindingen en van de betekenis hiervan voor het economische leven van de stad. In de onderhavige verhandeling worden dezelfde conclusies getrokken, doch thans in breder verband en verder uitgediept. Ook de andere verkeersmiddelen te land en te water worden uitvoerig behandeld en uiteraard de invloed die de aanleg der spoorwegen hierop uitoefende. De con-

clusie dat de spoorwegen voornamelijk het reizigersvervoer en de regionale verzorgende functies ten goede kwamen, doch slechts in zeer beperkte mate de aan- en afvoer ten behoeve van de industrie ter plaatse, wordt hier bevestigd. De geleidelijke verdwijning van de beurtvaart, de opkomst van de stoomvaart, het moderne berichtenverkeer (telegraaf, post), de agrarische sector, het bouwbedrijf enz. worden uitvoerig besproken. Na een korte 'doorkijk' naar de 20ste eeuw (voorspanden weinig verandering in de economische structuur na het wegvijnen van de textielindustrie ca. 1850) volgt hoofdstuk IV met samenvatting en conclusies. Diep wordt ingegaan op de vraag waarom de spoorwegaanleg niet tot hernieuwde industrialisatie leidde. De bijlagen (p. 150-181) bevatten talrijke tabellen, grafieken en spoorwegkaarten. Zowel de tekst als de bron- en literatuur-opgaven zijn uiterst zorgvuldig bewerkt. Een paar kleine opmerkingen: op p. 4 wordt ten onrechte de Luntersebeek met de Modderbeek geïdentificeerd; dit moet zijn: de Heiligenbergerbeek. Aan het op p. 25 uitgesproken vermoeden dat de diligenciedienst van Heshuysen te Naarden reeds vóór 1821 functioneerde kan worden toegevoegd dat deze firma al sedert de tweede helft van de 17de eeuw de verbinding Amsterdam-Osnabrück via Amersfoort verzorgde. Dat de Latijnse School van 1376 dateert (p. 89) is een verouderde opvatting (zie o.a. het artikel van J. J. Beylsmit in Flehite jrg. 9, nr. 3, 1977, p. 4-9). Het typoscript van E. J. Demoed, Amersfoorts nijverheid en industrie in de vorige eeuw, vermeld in de literatuuropgave p. 183, is geen scriptie, doch de kopij van een artikelenreeks in de Amersfoortsche Courant (1960). In de literatuurlijst ontbreekt J. Hovy, Het pontveer van de stad Amersfoort aan de Grote Melm te Soest (Flehite jrg. 2, nr. 4, 1968, p. 70-76), waarin ook het Trekpad langs de Eem wordt behandeld.

Door het Rijksarchief in Utrecht werden twee inventarissen van familie-archieven, van belang voor onze streek, uitgegeven, beide vervaardigd door dr. E. P. de Booy. *Inventaris van het archief van de familie De Beaufort, 1556-1976* (1985, 408

Pachters op den Treek, rond de eeuwwisseling.

p., ill., portr.; inv. reeks R.A.U., nr. 53): deze familie bezat sedert de tweede helft van de 18de eeuw uitgestrekte bezittingen in het oostelijk deel van de provincie Utrecht, met name te Leusden, Woudenberg, Zeist, Eemnes en in het Kromme-Rijngebied. Zeer bekend is het landgoed Den Treek te Leusden, in 1935 verenigd met het landgoed Henschoten te Woudenberg. *De Inventaris van het archief van de familie Van der Muelen, 1543-1885* (1986, 408 p., ill., portr.; inv. reeks R.A.U. nr. 57) heeft betrekking op de Utrechtse tak van een zeer bekende koopmansfamilie, afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden. De leden van deze familie hadden bezittingen in oost-Utrecht te Driebergen, De Bilt, Maarn, Baarn en de Vuursche.

Klaartje van der Valk, *'De Eem, beken en aankleve vanden', een aanzet tot de oplossing van de problemen in de waterlozing van de Gelderse Vallei via de rivier de Eem in de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw* (doctoraalscriptie Historische Geografie Universiteit van Amsterdam, 1987, 66 blz., krt.), is een zeer welkome aanvulling op de literatuur die in de loop des tijds over dit onderwerp is verschenen. Er ligt een intensief onderzoek in verschillende archieven en bibliotheken aan ten grondslag. Na een inleiding over het fysische milieu, het ontstaan van het landschap in de prehistorische en historische tijden wordt de waterstaatkundige ontwikkeling van de Eemvallei vanaf de eerste ontginningen (11de eeuw) tot ca. 1600 behandeld. De problemen van de afwatering, als gevolg van de ontginning en de daardoor ontstane bodemdaling, de overheidsbemoeiingen, de voortdurende noodzaak tot uitdieping van de beken, de Amersfoortse stadsgrachten en de Eem, de schouw, de geschillen tussen Amersfoort en de Eemlandse dorpen hierover en tenslotte de verbeterde organisatie door de oprichting van het 'College van

Watergraaf en Heemraden van de rivier de Eem, beken en aankleve vanden' in 1616 worden hierna uitvoerig behandeld. Met de oprichting van dit College wordt het verhaal afgesloten. In zekere zin vormt het werkje van Van der Leeuw uit 1902, dat de geschiedenis van genoemd College behandelt, het vervolg op deze verhandeling. Een paar opmerkingen van marginale aard: p. 4: het gebruik van 'wat' in plaats van het betreffende voor-naamwoord 'dat', hetgeen tegenwoordig trouwens meer voorkomt, moet volstrekt worden afgewezen. Het verschil tussen beide woorden is wel degelijk functioneel in de schrijftaal (het gebruik van beide woorden kan men vinden in de grote Van Dale en in Koenen s.v. 'wat'). De schrijfwijze 'midden- en noordelijk gedeelte', die men tegenwoordig ook vaak aantreft, is eveneens een slechte gewoonte. Dit moet zijn: 'middengedeelte en noordelijk gedeelte' (midden- en oost-Utrecht is daarentegen wel correct). P. 13: zouden de tienden uit akkerland te Amersfoort, vermeld in 1028, noodzakelijk op ontginning van het nabijgelegen gedeelte van de Gelderse Vallei wijzen? Deze bouwlanden zouden zich even goed op de hogere gronden hebben kunnen bevinden, die reeds eerder werden geëxploiteerd (men denke aan het oude Leusden anno 777!). P. 61, noot 22: het tijdstip waarop de 'nieuwe' Eem werd gegraven is inderdaad niet bekend. In navolging van Van Bommel en Van Rootselaar veronderstelt de Schr. dat in de 16de eeuw de 'oude Eem' wel geen hoofdvaaarwater zal zijn geweest. Wij kunnen hieraan toevoegen dat reeds in een akte van 1333 wordt gesproken over landerijen, gelegen tussen de 'Oude' en de 'Nieuwe' Beek ter hoogte van Isselt. Trouwens, de Koppelpoort werd omstreeks 1400 gebouwd, wat geen zin zou hebben gehad als het Spui en de 'nieuwe' Eem er niet reeds waren!

In het Verenigingsorgaan van de 'Historische Kring Leusden' bevinden zich weer veel interessante bijzonderheden over dit gedeelte van de gouw Flehite. Jrg. 2, nr. 4 (31 dec. 1986), p. 68-78, bevat de beschrijving van een *Fietstocht langs oude hoeven* (met kaartjes en afbeeldingen), door de vereniging in de zomer van 1986 voor haar leden georganiseerd en later herhaald. Deze beschrijving bevat talrijke historische bijzonderheden over deze hoeven.

Jrg. 3, nr. 1 (31 maart 1987) is wel een heel belangwekkend nummer. In de eerste plaats moet worden vermeld een uitvoerig artikel van drs. R. Polak over *De gemeenteraden van Stoutenburg en Leusden vanaf 1919* (p. 80-93). Wij krijgen een aardig beeld van de politieke verhoudingen in een nog vrijwel geheel agrarisch dorp. Deze verhoudingen werden tot na W.O. II bepaald door de confessionele tegenstelling katholiek-protestant, terwijl een band met de landelijke politieke partijen nog nauwelijks viel waar te nemen. Polaks bijdrage wordt voortgezet in nr. 2 van de jaargang, p. 97-110.

Voorts wijs ik op een brief van de Engelse air commodore A. J. W. Geddes aan Polak, als voorzitter van de Kring, afgedrukt op p. 94. Geddes vertegenwoordigde de Engelse luchtmacht bij de onderhandelingen in april 1945 tussen de Geallieerden en de Duitsers (Seyss Inquart c.s.) in een school te Achterveld (toen nog gemeente Stoutenburg), die hij in de zomer 1986 wederom bezocht en herkende. Deze school staat thans op de nominatie om afgebroken te worden. De Kring streeft naar behoud van het gebouw en eventueel inrichting tot oorlogsmuseum. In genoemde brief betuigt de Engelsman zijn adhesie met dit plan. Jrg. 3, nr. 3 (31 aug. 1987), p. 113-120, bevat een bijdrage van G. Wanner over de *Geschiedenis van landgoed 'De Boom'*, een mooie aanvulling op Perks' verhandeling over Den Treek c.a. Pater M. Brada O.P. schreef *Leusden in historisch perspectief*, op p. 121-126, een overzicht van de geschiedenis van het dorp en vooral van de parochie. Naar aanleiding van hetgeen over bisschop Ansfried wordt vermeld (p. 124) merk ik op dat zijn

benoeming tot bisschop, in feite door keizer Otto III, wel degelijk een politiek belang diende: als tegenwicht tegen machtsvorming der (erfelijke) stamhertogen en feodale heren bekleedde genoemde keizer de (uiteraard niet-erfelijke) bisschoppen met wereldlijke functies. De voormalige graaf van Hoei, een trouwe aanhanger van het keizerlijk gezag, schijnt zich echter op het eind van zijn leven geheel aan religieuze werken te hebben gewijd, waartoe hij zich terugtrok in het afgelegen Hohorst.

J. G. J. van Booma vestigt in zijn artikel *Het wegen van dopelingen, andere kinderen en volwassenen in onze kerkgebouwen, vóór de Reformatie*, verschenen in het Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie en het Iconographisch Bureau, dl. 40 (1986), p. 31-66, de aandacht op een merkwaardig verschijnsel, dat tot dusver moeilijk verklaarbaar scheen. De aanleiding van zijn onderzoek was de vondst in de jaarrekeningen van de kerkmeesters der St.-Joriskerk te Amersfoort over 1573 en 1576-1577 van ontvangsten voor het wegen van dopelingen. Een nader literatuur- en archiefonderzoek in andere plaatsen van ons land, Frankrijk, Duitsland, Zwitserland en Italië, alsmede studie van rituaalboeken, mirakelboeken, heiligenlevens en realia (weeginstrumenten) bracht aan het licht dat dit verschijnsel veel algemener was dan tot dusver werd aangenomen. Gewoonlijk ging het om geloften, waarbij men zijn gewicht in goud en zilver, maar ook wel in tarwe en vlas beloofde bij bevallingen, gevaarlijke reizen, ziekten enz. Ook werd wel een geldsom volgens vast tarief betaald. In ons land maakte de Reformatie een eind aan dit populaire gebruik, dat door de katholieke kerkelijke overheid aanvankelijk soms werd verboden, soms getolereerd, maar uiteindelijk geaccepteerd. De bijlagen bevatten vele voorbeelden uit verschillende tijden en landen. Over Amersfoort: p. 31, 35, 38 en bijlage I (p. 54-56), over Rhenen: p. 35, en noot 25.

Geertrui Willems en Margreet Windhorst, *Zedeloze vertoningen op het feest der losbandigheid: verwickelingen rond de*

Amersfoortse kermis (verslag voor de doctoraal werkgroep 'Volkscultuur', Rijksuniversiteit Utrecht, 1987, 22 blz., 9 bijl., tab., graf.), behandelt een onderwerp, waarmede G. B. Hurenkamp (zie onze Kroniek in jrg. 18, nr. 3/4, 1986 p. 65) zich reeds had beziggehouden in verband met de 'verzuiling'. In dit opstel is de vraagstelling: welke invloed had de omstandigheid dat de maatschappelijke, politieke en kerkelijke elites na ca. 1500 steeds minder in de volkscultuur participeerden en uitingen daarvan, i.c. de kermis, wilden disciplineren of geheel verbieden, op de verdwijning van de kermis te Amersfoort? De kermissen waren voortgekomen uit de jaarmarkten, doch vanaf het midden van de 19de eeuw ging het element van volksvermaak, dat tevoren een marginaal begeleidingsverschijnsel was, steeds meer domineren, terwijl de oorspronkelijke functie verdween. Hoewel reeds in de 18de eeuw de stedelijke overheid, op aandringen van de Kerkeraad, maatregelen tegen excessen nam, ontstond eerst sedert het midden van de 19de eeuw een enigermate georganiseerd verzet tegen de kermis van de kant van een deel der burgerij, zich uitend in petitie aan de Gemeenteraad. Deze raad voelde echter niets voor afschaffing, vooral wegens de inkomsten die de stad trok uit verhuur van standplaatsen. Deze inkomsten namen in de tweede helft van de 19de en het begin van de 20ste eeuw voortdurend toe, doordat de kermis steeds meer werd gedomineerd door professionele rondtrekkende exploitanten met grootscheepse attracties. Ondanks het toenemende verzet van kerkelijk zijde, van het Nut van 't Algemeen, van christelijke verenigingen, geheelonthouders, SDAP en vakbonden bereikten de stedelijke inkomsten uit de kermis ca. 1900 een hoogtepunt. Nadat als gevolg van de Eerste Wereldoorlog de kermis werd opgeschort, werd zij in 1916 door de Raad eenstemmig afgeschaft. Volgens de schr. trok men toen veel inkomsten uit het verblijf der Belgen ter plaatse. Er wordt nagegaan welke personen petitie ondertekenden, ingedeeld naar godsdienst, leeftijd en locatie. Op p.4 wordt het mirakuleuze Mariabeeldje 'in de St. Joriskerk' vermeld; bedoeld wordt dat in de O.L. Vrouwekapel.

S. A. L. de Graaff, *Inventaris van de verzameling Doop-, Huwelijks-, (Lidmaten-) en Begraafregisters van kerken in de provincie Utrecht, 1579-1811* (Utrecht, Rijksarchief, 1985, 86 p., krt.; inv. reeks RAU nr. 45) vervangt de verouderde inventaris van R. van Royen, welbekend bij genealogische onderzoekers. De bescheiden van de steden Utrecht en Amersfoort (incl. Hoogland) zijn niet opgenomen, daar zij in de gemeentearchieven ter plaatse berusten. De alfabetische volgorde der gemeenten vergemakkelijkt het vinden van de gewenste registers. Voorts verscheen vanwege het Utrechtse Rijksarchief: M. Zandbergen, *Inventarissen van de archieven van de provinciale kerkvergadering van Utrecht, 1590-1976, en van het archief van het provinciaal Kollege van Toezicht op het Beheer van de Kerkelijke Goederen en Fondsen van de Hervormde Gemeenten in de Provincie Utrecht, 1823-1935* (1985, 149 p., inv. reeks RAU nr. 52).

Oud-Rhenen, mededelingenblad van de Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en Omstreken, jrg. 5, nr. 4 (dec. 1986), is geheel gewijd aan het artikel van G. A. Russer, *Rhenen, 'n brug te ver* (foto's, facs.). Deze spoorwegbrug, in 1883 in gebruik genomen ten behoeve van de spoorlijn Amersfoort-Kesteren, gold algemeen als het fraaiste waterstaatkundige kunstwerk van deze aard hier te lande. Nadat de brug in 1944 slachtoffer was geworden van een geallieerd bombardement, werd zij niet meer hersteld. Dit nummer verscheen ter gelegenheid van de herdenking dat 100 jaar geleden (1886) spoorlijn en brug officieel werd geopend. Een zeer interessant overzicht van wording, lotgevallen en ondergang van de brug, met veel technische bijzonderheden en fraaie foto's uit verschillende tijdperken.

Het *Nieuwsblad Monumentenzorg en Archeologie* van Gemeentewerken Amersfoort bevat weer zoveel interessante (meestal korte) berichten dat wij ons helaas moeten beperken tot een loutere opsomming. Nr. 9 (april 1987) gaat over de verplaatsing van de Vishal van de Kortegracht naar het Lievevrou-

wekerkhof; het Amersfoortse pelgrimsteken; herinrichting van het Lievevrouwekerkhof; Open monumentendag (vervolgd in nr. 10); Klein-Emiclaer, een archeologisch monument. Nr. 10 (sept. 1987): onderhoudsbeurt Belgenmonument; ijzervondsten in een afvalkuil in de Kerkstraat (smederij ca. 1300); Boterbeurs bij St.-Joriskerk. Nr. 11 (okt. 1987): Stichting tot Behoud van Onze Lievevrouwetoren opgericht; Grand Theater behouden?; laat-middeleeuwse waterleiding in bouwput naast de Grachtkerk aan de Langegracht; 17de-eeuwse boerderij op gemeentelijke monumentenlijst (Hoveniersweg 4, Hoogland); restauratie van toegangshekken tot park Randenbroek. Alles met historische gegevens, foto's en tekeningen.

Mr. G. van Niekerken, *Het geslacht Saabte Bunschoten*, in Nederlandsche Leeuw, jrg. 104, nr. 4-5 (april-mei 1987), kol. 130-144, handelt over een familie, die ook te Amersfoort een vertakking had en met magistraatsfamilies aldaar was verwant. Aanknopingspunt vormde het in 1983 uitgekomen gedenkboek Bunschoten 600 jaar (zie onze bespreking in Flehite, jrg. 16, nr. 2, 1984, p. 30-31). Ik herinner aan de rol die de notaris Richard Saab in de 'plooiertijen' te Amersfoort in 1703 speelde, ook vermeld in dit artikel.

In kolom 165-173 van hetzelfde nummer bevinden zich belangrijke aanvullingen op een artikel van mr. E. J. Wolleswinkel over de familie *Van Wolfswinkel*, verschenen in jrg. 102, nr. 5-6 (1985), kol. 146-199, 206-208 (zie ook onze Kroniek jrg. 18, 1986, nr. 1-2), door genoemde auteur zelf, W. A. Wijburg en M. S. F. Kemp.

Het *Jaarverslag 1986* van *Stichting Museum Flehite* (Amersfoort, Flehite, 1987 14 blz., 11 blz. bijl.) bevat weer veel nieuws over activiteiten, personeel, aanwinsten enz. van genoemd museum.

In het Kontaktblad van het Nationaal Museum van de Speelkaart, jrg. 15, nr. 1 (maart 1987) (Turnhout, Wereldcentrum van de Speelkaart enz., 1987), p. 9-11, bevindt zich een bijdrage van H. J. K. den Uyl, *F. Felix, speelkaartenfabrikant te Amersfoort*. Dit speelkaartenfabriekje,

opgericht 1831, blijkt van zeer bescheiden omvang te zijn geweest (2 knechts) en wordt nauwelijks in officiële bescheiden vermeld. Veel kon de auteur er dan ook niet over te weten komen.

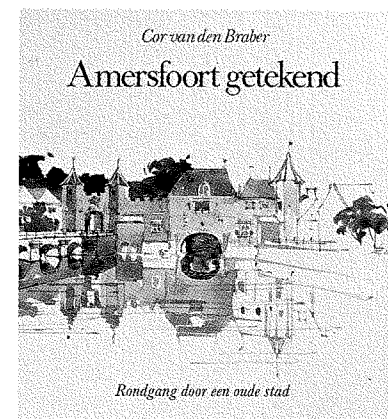
In het werk: Dinie van 't Erve e.a., red., *De Zusters van Onze Lieve Vrouw van Amersfoort: naar een wereld van menselijkheid* (Amstelveen, Luyten, 1987, 164 p., ill., ISBN 90-6416-129-1), is p. 9-32 gewijd aan oorsprong en geschiedenis van deze congregatie (hoofdzakelijk onderwijs en missie-activiteiten). De rest van het boek handelt over actuele activiteiten en problemen.

P. J. van Kleinwee, *Van Kleinwee, inleiding tot de oorsprong naar (!) de familienaam* (Utrecht, Van Kleinwee, 1982, 36 p., ill., krt., facs., tab.) gaat over een familie, die gedurende het gehele behandelde tijdperk (ca. 1700-ca. 1850) te Hoogland was gevestigd. De naam is ongetwijfeld ontleend aan de hoeve Klein-Weede aldaar.

A. N. Beets, red., *Beknopte bibliografie van topografisch-historische uitgaven over de provincie Utrecht* (Utrecht, Provinciaal Bestuur, 1986, VI, 148 blz.), is een selectie ten behoeve van hen, die zich snel willen oriënteren op genoemd gebied (d.w.z. historische en topografisch-historische werken). Alleen op zichzelf staande uitgaven worden vermeld, geen tijdschriftartikelen, terwijl het zwaartepunt valt op publikaties uit de laatste 20 jaar. Vooral met betrekking tot grote gemeenten worden geen speciale studies, doch slechts algemene werken vermeld. Een vluchtige blik op de inhoud leert reeds dat deze uitgangspunten zeer soepel zijn toegepast. Eerst worden de algemene werken over de provincie als geheel vermeld, vervolgens de regionale en lokale werken (beide alfabetisch naar streek- en plaatsnamen) en tenslotte de werken over waterschappen. De literatuur over gemeenten is ingedeeld naar de toestand in 1986. Na 1941 opgeheven gemeenten worden genoemd onder verwijzing naar de gemeente waaronder zij thans vallen. Zoals steeds moet het gebruik leren in hoeverre dit werk aan de veronderstelde behoefte voldoet. J. H.

AMERSFORTIA REEKS

Voor iedereen die geïnteresseerd is in de 'dwarsverbanden' tussen de lokale en de landelijke geschiedenis en cultuur.
Royaal geïllustreerd en grafisch fraai verzorgd.

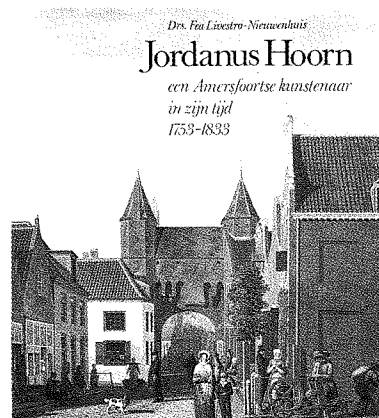

Cor van den Braber
Amersfoort getekend
Rondgang door een oude stad
100 pagina's prijs f 24,50
ISBN 90 6109 0601

Pen- en penseeltekeningen van 44 historische monumenten. Begeleidende teksten met veel interessante bijzonderheden. Kan tevens dienen als gids voor een stadswandeling.

Drs. Fea Livestro-Nieuwenhuis
Jordanus Hoorn
Een Amersfoortse kunstenaar in zijn tijd 1753-1833
96 pagina's prijs f 24,50
ISBN 90 6109 0296

Jordanus Hoorn, kunstenaar en ondernemer, kreeg op latere leeftijd een aanstelling als stadstekenmeester. Over een figuur uit een 'vergeten' periode van de Nederlandse kunsthistorie.

De Amersfoortse kerken,
kloosters, kapellen en synagoge en hun geschiedenis tot omstreeks 1850

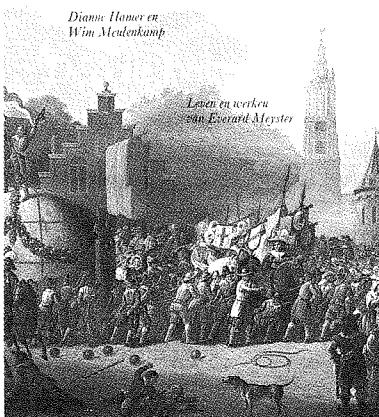

De Amersfoortse kerken
kloosters, kapellen en synagoge en hun geschiedenis tot omstreeks 1850
108 pagina's prijs f 24,50
ISBN 90 6109 0261

Deze bundel opstellen geeft een samenvattend beeld van de Amersfoortse kerkgeschiedenis tot aan het herstel van de hiërarchie in de rooms-katholieke kerk.

Dianne Hamer en
Wim Meulenkamp
De dolle Jonker
Leven en werken van Everard Meyster (ca. 1617-1679)
112 pagina's prijs f 24,50
ISBN 90 6109 1160

Geboren te Utrecht en beroemd geworden door de Amersfoortse kei. Met voorbeelden uit de geschriften van een kleurrijk fantast.

de algemene boekhandel
leusderweg 184-186, amersfoort
telefoon 033-614935

ElectroVanGeet

ontwerpt en installeert
electrotechnische projecten

42jaar electro genieek

Electro Van Geet B.V.
Nijverheidsweg Noord 95
3212 PL Amersfoort
tel. 033-35121

STICHTING GEMEENTELIJKE KREDIETBANK AMERSFOORT

voor:

- uw persoonlijke lening
- uw doorlopend krediet.

Geen winstoogmerk, deskundig advies,
snelle beslissing, uw belang staat voorop
.... vandaar naar de G.K.A.

Vraag vrijblijvend inlichtingen!

GEMEENTE
AMERSFOORT

Hoofdkantoor:
Eernstraat-Oost 58, Amersfoort.
Telefoon 033-694760

Geopend:
maandag, dinsdag, woensdag en vrijdag
van 8.30-12.00 uur en van 13.30-16.30 uur;
donderdag van 8.30-12.00 uur en van 13.30-20.00 uur.

LET OP DE KOSTEN!

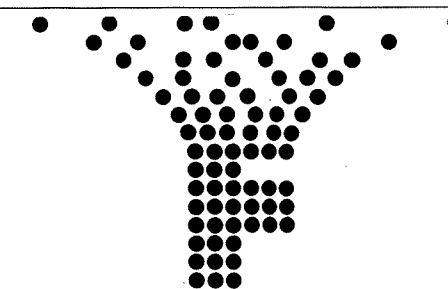

Heiligers
Bouw bv
Amersfoort

NORIT

Op de plank in binnen- of buitenland,
houd altijd **NORIT** bij de hand.

Cadeaus uit Flehite

Boeken

Amersfoort verleden tijd f 29,50
Van gasthuisbed tot serviceflat f 19,95
Historie der Amersfoortse brandweer f 15,00

Prenten

Afdrukken van de originele
etsplaten van Van Liender (1760)
met Amersfoortse gezichten.
Per stuk f 30,00
Ansichtposter f 5,00

Diversen

Tinnen St. Jorislepel f 15,00
Stadszegel f 6,00
Pelgrimsteken f 4,75
Penning Johan van Oldenbarneveldt f 68,50